GHT S1 O1 (খণ্ড ঃ ২)

প্রাক্ ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ১৩শ শতিকালৈ ভাৰতবর্ষৰ ইতিহাস

প্রথম ষাণ্মাসিক

ইতিহাস

খণ্ড ঃ ২

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ

ড° সুনীল প্রৱণ বৰুৱা, অৱসৱপ্রাপ্ত অধ্যক্ষ, বি বৰুৱা মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী
ড° গজেন্দ্র অধিকাৰী, অধ্যক্ষ, দক্ষিণ কামৰূপ ছোৱালী মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী
ড° মৌচুমী দত্ত পাঠক, মুৰব্বী অধ্যাপিকা, ইতিহাস বিভাগ, আর্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী

সমন্বয়ৰক্ষীঃ ড° প্রীতি সলিলা ৰাজখোৱা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৱিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
৯	ড° বিশ্বজিৎ দেৱ মহন্ত, নলবাৰী মহাবিদ্যালয় আৰু	গিতাঞ্জলী মেধি কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিঃ
১০ আৰু ১১	ড° নৱনীতা ফুকন, পাণ্ডু মহাবিদ্যালয় আৰু মৃদুৎপল গোস্বামী, দুধনৈ মহাবিদ্যালয়	
১২	ড° নৱনীতা ফুকন, পাণ্ডু মহাবিদ্যালয় আৰু প্রীতি সলিলা ৰাজখোৱা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়	
১৩	ড° কমল নাৰায়ণ পাটোৱাৰী, ৰৰমা মহাবিদ্যালয়	
১৪	মৃদুৎপল গোস্বামী, দুধনৈ মহাবিদ্যালয়	
১৫	ড° বিনোদ শর্মা	

সম্পাদনাঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ ড° মৌচুমী দত্ত পাঠক, মুৰব্বী অধ্যাপিকা, ইতিহাস বিভাগ, আর্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়
ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° নিভাৰাণী ফুকন, প্রীতি সলিলা ৰাজখোৱা
কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° প্রীতি সলিলা ৰাজখোৱা, সহকাৰী অধ্যাপিকা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

জুন, ২০১৭, পুনৰ মুদ্রণ ২০১৮

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/
Printed and published by Registrar on behalf of the Krishna Kanta Handiqui State Open University

Head Office : Patgaon, Rani Gate, Guwahati-781 017

City Office : Housefed Complex, Dispur, Guwahati-781 006; Web: www.kkhsou.in

The University acknowledges with thanks the financial support provided by the Distance Education Bureau, UGC for the preparation of this study material.

বিষয় সূচী

খণ্ড ২

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ৮ঃ **মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সমাজ, অর্থনীতি, ধর্ম আৰু কলা** ৯৮-১০৮
সামাজিক, অর্থনৈতিক, ধর্মীয় ব্যৱস্থা আৰু কলা

অধ্যায় ৯ঃ **ভাৰতত মৌর্যসকলৰ পাছত হোৱা বিকাশ** ১০৯-১২৭
নতুন ৰাজ্যৰ উত্থান, শুংগ বংশ, কুষাণ বংশ, সাতবাহন বংশ, সাংস্কৃতিক বিকাশ।

অধ্যায় ১০ঃ **গুপ্ত সম্রাজ্য** ১২৮-১৫১
গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ প্রতিষ্ঠা, সম্প্রসাৰণ, প্রশাসন আৰু পতন

অধ্যায় ১১ঃ **গুপ্তসকলৰ শাসন কালত সমাজ, ধর্ম, সংস্কৃতি আৰু অর্থনীতি** ১৫২-১৬৯
শ্রমিক, দাসপ্রথা, অস্পৃস্বতা, মহিলা, ধর্মৰ ধাৰণা, ভাস্কর্য, স্থাপত্য কলা, চিত্রকলা, সাহিত্য, সোণালীযুগৰ ধাৰণা, কৃষি, বেপাৰ-বাণিজ্য।

অধ্যায় ১২ঃ **প্রধান ৰাজনৈতিক বংশবোৰৰ অভ্যুত্থান** ১৭০-১৮১
প্রতিহাৰ সফল, ৰাষ্ট্রকূটসকল, পালসকল, ৰাজপুতসকলৰ মূল, চৌহানসকল, চন্দেলাসকল, কালাচুৰীসকল।

অধ্যায় ১৩ঃ **পৰৱর্তী গুপ্তযুগত উত্থান হোৱা আঞ্চলিক শক্তিসমূহ'** ১৮২-১৯৬
চালুক্য, পল্লৱ, চেৰা, পাণ্ডে আৰু চোলসকল

অধ্যায় ১৪ঃ **আদি মধ্যযুগৰ ভাৰতৰ উত্তৰণ** ১৯৭-২০৭
দাক্ষিণাত্যৰ ৰাজনীতি, সমাজ, বেপাৰ-বাণিজ্য, পুষ্যভূমিসকল, থানেশ্বৰৰ হর্ষবর্ধনন আৰু তেওঁৰ কামৰূপৰ লগত সম্পর্ক।

অধ্যায় ১৫ঃ **আদি মধ্যযুগৰ ভাৰতত সমাজ, ধর্ম আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশ** ২০৮-২২০
জাতিৰ উদ্ভৱ, মন্দিৰৰ স্থাপত্য আৰু অনান্য শৈলী, বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্ম, দক্ষিণ ভাৰতত ভক্তি আন্দোলন

খণ্ড পৰিচয়

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ষান্মাসিক পদ্ধতিৰ স্নাতক (কলা) পাঠ্যক্রমৰ অন্তর্গত ইতিহাস বিভাগৰ প্রথমটো পাঠ্যবিষয় '*প্রাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ১৩ শ শতিকালৈ ভাৰতৰ ইতিহাস*'ৰ এইটো হৈছে দ্বিতীয়টো খণ্ড। এই খণ্ডটোত মুঠ আঠটা অধ্যায় অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে।

অষ্টম অধ্যায়টি হৈছে '*মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সমাজ, অর্থনীতি, ধর্ম আৰু কলা*'। এই অধ্যায়টিত ভাৰতত মৌর্যসকলৰ দিনৰ সামাজিক, অর্থনৈতিক, ধর্মীয় ব্যৱস্থা আৰু কলাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

নৱম অধ্যায়টো হৈছে '*ভাৰতত মৌর্যসকলৰ পাছত হোৱা বিকাশ*'। এই অধ্যায়টোত পৰৱর্তী মৌর্য যুগত উত্থান হোৱা বিভিন্ন ৰাজবংশ যেনে— শুংগসকল, কুষাণসকল, সাতবাহনসকলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ লগতে পৰৱর্তী মৌর্যযুগৰ সাহিত্য, সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ বিষয়েও আলোচনা কৰা হৈছে।

দশম অধ্যায়টিৰ শিৰোনাম '*গুপ্ত সম্রাজ্য*'। এই অধ্যায়টিত গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ প্রতিষ্ঠা, সম্প্রসাৰণ, প্রশাসন আৰু পতনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

একাদশ অধ্যায়টি হৈছে '*গুপ্তসকলৰ শাসন কালত সমাজ, ধর্ম, সংস্কৃতি আৰু অর্থনীতি*'। এই অধ্যায়টিত গুপ্তসকলৰ দিনত সামাজিক, ধর্মীয় অৱস্থা, সংস্কৃতিৰ বিকাশ আৰু অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

দ্বাদশ অধ্যায়টোৰ শিৰোনাম '*প্রধান ৰাজনৈতিক বংশবোৰৰ অভ্যুত্থান*'। এই অধ্যায়টোত প্রতিহাৰ, ৰাষ্ট্রকূট, পাল, চৌহান, চেন্দাল আৰু কালাচুৰী বংশৰ উত্থানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

ত্রয়োদশ অধ্যায়টি হৈছে '*পৰৱর্তী গুপ্তযুগত উত্থান হোৱা আঞ্চলিক শক্তিসমূহ*'। এই অধ্যায়টোত দক্ষিণ ভাৰতত উত্থান হোৱা বিভিন্ন শক্তি যেনে— চালুক্য, পল্লৱ, চেৰা, পাণ্ডে আৰু চোলসকলৰ বিষয়ে বিতংভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

চতুদর্শ অধ্যায়টো হৈছে '*আদি মধ্যযুগৰ ভাৰতৰ উত্তৰণ*।' এই অধ্যায়টোত দাক্ষিণাত্যৰ ৰাজনীতি, সমাজ, বেপাৰ-বাণিজ্য, পুষ্যভুতি, থানেশ্বৰৰ হর্ষবর্ধন আৰু তেওঁৰ কামৰূপৰ লগত সম্পর্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

পঞ্চদশ অধ্যায়টি হৈছে '*আদি মধ্যযুগৰ ভাৰতৰ সমাজ, ধর্ম আৰু সাংস্কৃতিক বিকাশ*'। এই অধ্যায়টোত জাতিৰ উদ্ভৱ, মন্দিৰৰ স্থাপত্য আৰু অনান্য শৈলী, বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্ম আৰু দাক্ষিণাত্যত ভক্তি আন্দোলনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

এই খণ্ডটি অধ্যয়ন কৰোঁতে আপুনি প্রত্যেকটো অধ্যায়তে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবাকচবোৰ কিছুমান হৈছে 'জানি থোৱা ভাল' শব্দকেইটাৰ উল্লেখ থকা বাকচ। এই বাকচসমূহত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। কোনো কোনো অধ্যায়ত 'চিন্তা-চর্চা কৰক' শীর্ষক বাকচত নির্দিষ্ট পাঠ্যবিষয় অধ্যয়নৰ কিছুমান ব্যৱহাৰিক দিশ উত্থাপিত হৈছে যাতে সেই দিশসমূহৰ অনুশীলনীৰ মাধ্যমেদি শিক্ষার্থীয়ে সেই সম্পর্কীয় বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা আগবঢ়াব পাৰে। আকৌ 'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'যোগে আগবঢ়োৱা প্রশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্রগতিৰ সম্পর্কে স্ব-পৰীক্ষণৰ সুবিধা দিব। অৱশ্যে 'অগ্রগতিৰ ক্ষতিয়ান' শীর্ষক শাখাটোত 'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'ৰ প্রশ্নাৱলীৰ উত্তৰ নিদি কেৱল উত্তৰসমূহৰ ৰূপ ৰেখা দিয়া হৈছে। তাৰ আধাৰত শিক্ষার্থীয়ে উত্তৰসমূহ লিখি উলিয়াব লাগিব। অধ্যায়ত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে 'অধিক জানিবলৈ' শাখাত উল্লেখ থকা গ্রন্থসমূহ সাৰথি স্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত 'আর্হি প্রশ্ন' হিচাপে কেইটামান প্রশ্নৰ আর্হিও তুলি দিয়া হৈছে। খণ্ডটোৰ শেষত 'প্রসংগ পুথি' হিচাপে কেইখনমান পুথিৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। সেইকেইখন পুথিৰ সহায়েৰেই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্রস্তুত কৰা হৈছে। শিক্ষার্থীয়ে বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেইকেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

অধ্যায় ৮ ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সমাজ, অর্থনীতি, ধর্ম আৰু কলা

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সমাজ আৰু অর্থনীতি

৮.৩.১ মৌর্য সমাজ

৮.৩.২ মৌর্য অর্থনীতি

৮.৪ ধর্ম আৰু সংস্কৃতি

৮.৪.১ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ ধর্মীয় অৱস্থা

৮.৪.২ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সাংস্কৃতিক বিকাশ

৮.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৬ অধিক জানিবলৈ

৮.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৮.৮ আহিঁ প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- মৌর্য সাম্রাজ্যৰ বাসিন্দাসকলৰ সামাজিক তথা অর্থনৈতিক জীৱন আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- মৌর্য সাম্রাজ্যৰ ধর্মীয় অৱস্থা বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- মৌর্যসকলৰ সাংস্কৃতিক বিকাশ বর্ণনা কৰিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

প্রিয় শিক্ষার্থীসকল, আমি ইতিমধ্যে ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত মৌর্য সাম্রাজ্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছোঁ। সেই অধ্যায়টিতে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ উত্থান-পতন আৰু সম্রাট অশোকৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়ত মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সমাজ, অর্থনীতি, ধর্ম আৰু সংস্কৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৮.৩ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সমাজ আৰু অর্থনীতি

এই শিতানটোত আমি মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সমাজ আৰু অর্থনীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। মৌর্যসকলৰ শাসনকালত ভাৰতৰ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক অৱস্থা কেনেকুৱা আছিল তাৰ আলোচনা নকৰিলে মৌর্য সাম্রাজ্য সম্পর্কীয় আমাৰ আলোচনা আধৰুৱা হৈ ৰ'ব।

৮.৩.১ মৌর্য সমাজ

মৌর্য সকলৰ শাসনকালত বৈদিক যুগত আৰম্ভ হোৱা বৰ্ণ আৰু আশ্রম ভিত্তিক সামাজিক সংগঠনটোৱে এক নির্দিষ্ট পর্যায়ত উপনীত হৈছিল। এই সময়ছোৱাত ব্রাহ্মণসকলে সমাজত তেওঁলোকৰ হৃত প্রতিষ্ঠা ঘুৰাই পাইছিল। মেগাস্থিনিছে মৌর্য সমাজখনক সাতটা ভাগত ভগাইছিল- দার্শনিক, কৃষক, পশুপালক, চাৰু-কাৰুশিল্পী, সৈনিক, দণ্ডাধীশ আৰু পৰিষদ। এই ভাগকেইটা জাতিপ্রথাৰে বন্ধা আছিল। নিজৰ ভাগৰ বাহিৰে অন্য ভাগৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপন কৰাৰ অনুমতি নাছিল অথবা কোনেও নিজৰ নিজৰ বৃত্তি সলনি কৰিব নোৱাৰিছিল।

দার্শনিক ভাগটোত আছিল ব্রাহ্মণ আৰু শ্রমণসকল। শ্রমণ সকলৰ ভিতৰত আছিল গৃহত্যাগী সন্ন্যাসী, ভিক্ষু আৰু বিভিন্ন ধর্মীয় পন্থাৰ অনুগামীসকল। দার্শনিক শ্রেণীটোৱে কোনো ধৰণৰ কৰ দিবলগীয়া নহৈছিল। কৃষক ভাগত মাটিৰ মালিক, শূদ্রবর্ণৰ খেতিয়কসকল আৰু খেতিপথাৰত কাম কৰা শ্রমিকসকলক ধৰা হৈছিল। পশুপালকসকল গ্রাম্য সমাজৰ বাসিন্দা আছিল। মৌর্য জনসংখ্যাৰ এক বৃহৎ অংশ আছিল পশুপালক। চাৰু-কাৰু শিল্পীসকলৰ নিজস্ব হস্তশিল্প অনুসৰি সামাজিক মর্যাদা নির্ধাৰিত হৈছিল। যেনে- ধাতুৰ কাম কৰাসকলৰ সামাজিক মর্যাদা উচ্চ কিন্তু শিপিনি আৰু মৃৎ শিল্পৰ কাম কৰাসকল সামাজিক মর্যাদা নিম্ন আছিল। সমাজৰ সর্ববৃহৎ শ্রেণীটো আছিল সৈনিক শ্রেণী। ক্ষত্রিয়সকলৰ উপৰি নিম্ন বর্ণৰ নাগৰিককো পদাতিক সৈন্য, ৰথচালক আৰু আলপৈচান ধৰোতাৰ কামত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। দণ্ডাধীশ আৰু পৰিষদসকল আছিল প্রশাসনিক ব্যৱস্থাৰ অংশ। ব্রাহ্মণ অথবা ক্ষত্রিয় সম্প্রদায়ৰ পৰা তেওঁলোকক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। কিন্তু মেগাস্থিনিছে লিখি থৈ যোৱাৰ দৰে মৌর্য সমাজৰ সংৰচনাটো হয়তো ইমান সৰল নাছিল। ব্রাহ্মণ্যবাদী গ্রন্থ আৰু বৌদ্ধ গ্রন্থবোৰ বিবেচনা কৰি চালে মৌর্য সাম্রাজ্যৰ জাতি-বর্ণ বিভাজন সম্পর্কীয় আন বহুতো পৃথক দৃষ্টিভংগী ধৰা পৰে।

মৌর্য সাম্রাজ্যত নাৰী বিভিন্ন কাম-কাজত নিয়োজিত আছিল। নাৰীক ৰজাৰ দেহৰক্ষী, গুপ্তচৰ আৰু কৌশল প্রদর্শনকাৰী হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। উচ্চবর্ণৰ দুখীয়া আৰু বিধৱা মহিলা, পতিয়ে ত্যাগ কৰা মহিলা আৰু বয়সস্থা গণিকাসকলক কিছুমান কামৰ জৰিয়তে উপার্জনৰ সুযোগ দিয়া হৈছিল। সেই যুগত কেইগৰাকীমান মহিলা সন্ন্যাসিনী থকাৰ কথাও পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। কৌটিল্যই গণিকাসকলৰ পৰাও কৰ লোৱাৰ পৰামর্শ দিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা এটা কথাই স্পষ্ট হয় যে মৌর্য সাম্রাজ্যত গণিকাৰ সংখ্যাও যথেষ্ট অধিক আছিল। লিখিত সমলৰ পৰা এই কথা ধৰি লোৱা হয় যে মৌর্য সাম্রাজ্য পিতৃপ্রধান আছিল আৰু অধিকাংশ মহিলাই পৰিয়ালৰ মুৰব্বী পুৰুষজনৰ কথা মানি চলিব লাগিছিল।

৮.৩.২ মৌর্য অর্থনীতি

মৌর্য অর্থনীতি প্রধানতঃ কৃষি নির্ভৰশীল আছিল। চৰকাৰী ৰাজহৰ এক বৃহৎ অংশ ভূমিকৰ হিচাপে সংগ্রহ কৰা হৈছিল। ৰাজহৰ ফলপ্রসূ সংগ্রহত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। খেতিয়ক অথবা মাটিৰ মালিকসকলে ৰাষ্ট্রক বিভিন্ন ধৰণৰ কৰ দিবলগীয়া হৈছিল। লাহে লাহে মাটিৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ ধাৰণাটোৰ বিলোপ ঘটিছিল। ৰাষ্ট্রৰ তত্বাৱধানত পতিতমাটি আৰু ৰজাঘৰীয়া মাটিৰ বিশাল বিশাল এলেকাত খেতি কৰা হৈছিল। মেগাস্থিনিছৰ বিৱৰণীৰ পৰা গম পোৱা যায় যে নতুন এলেকা অথবা পৰিত্যক্ত মাটি চাফা কৰি তাত শূদ্র খেতিয়কৰ বসতি স্থাপন কৰাটো আছিল ৰাষ্ট্রৰ দায়িত্ব। এই খেতিয়কসকলক প্রথমে কৰ ৰেহাই দিয়া হৈছিল। কিন্তু তেনে মাটিত খেতি কৰ্ব্বিলৈ আৰম্ভ কৰাৰ সময়ৰে পৰা কৰ আৰোপ কৰা হৈছিল।

মৌর্য সাম্রাজ্যত দুই ধৰণৰ ভূমি কৰ প্রচলিত আছিল। প্রথমটো আছিল মাটি ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবদ দিবলগীয়া ভাৰা আৰু দ্বিতীয়টো আছিল উৎপাদন মূল্যাংকনৰ আধাৰত দিবলগীয়া কৰ। মাটিৰ স্থানীয় দশা অথবা উৎপাদনশীলতাৰ ওপৰত মূল্যাংকন নির্ভৰশীল আছিল। সমলবোৰৰ পৰা লাভ কৰা তথ্য অনুসৰি কৃষকে নির্দিষ্ট পৰিমাণৰ মাটিত উৎপন্ন হোৱা শস্যৰ ছভাগৰ এক অংশৰ পৰা তিনিভাগৰ এক অংশ ৰাজহ হিচাপে দিব লাগিছিল। মৌর্য সাম্রাজ্যত বিভিন্ন ধৰণৰ ৰাজহ প্রচলিত থকাৰ তথ্য পোৱা গৈছে। এনে এবিধ ৰাজহ আছিল পিণ্ডকৰ (Pindakara)। কোনো এখন গাঁৱৰ পৰা যুটীয়াভাৱে এনে ৰাজহ সংগ্রহ কৰা হৈছিল। গ্রম্য পশুপালকসকলেও জীৱ-জন্তুৰ সংখ্যা আৰু উৎপাদিত সামগ্রীৰ ভিত্তিত কৰ দিব লাগি ছিল। আন এবিধ বিশেষ কৰ আছিল ভিষ্ঠি (Visthi)। ৰাষ্ট্রক বিনামূলীয়াকৈ কাম কৰি দি এনে কৰ পৰিশোধ কৰা হৈছিল। পথাৰত জলসিঞ্চনৰ সুবিধা আগবঢ়োৱাৰ বাবদো ৰাজহ সংগ্রহ কৰা হৈছিল।

কৃষিৰ উপৰি মৌর্য সাম্রাজ্যৰ আন দুটা গুৰুত্বপূর্ণ অর্থনৈতিক কার্য-কলাপ আছিল বিভিন্ন হস্তশিল্প আৰু বাণিজ্য। ৰাষ্ট্রই কিছুমান শিল্পী আৰু কলা-কুশলীক নিযুক্তি দিছিল। তেওঁলোকক কৰ-কাটলৰ পৰা ৰেহাই দিয়া হৈছিল। অস্ত্র-শস্ত্র আৰু জাহাজ নির্মাণকাৰীসকল এই ভাগত পৰিছিল। ইয়াৰ বাহিৰে ৰাষ্ট্রৰ যিকোনো কাৰখানাতে কাম কৰা লোকে কৰ দিব লাগিছিল। অন্য শিল্পী, কলা-কুশলীবোৰে ব্যক্তিগতভাৱে অথবা শ্রেণী (shreni) নাইবা পুগা (puga) নামৰ শিল্পীসংঘৰ (guild) অংশ হিচাপে কাম কৰিছিল। এই সংগঠনবোৰে ৰাষ্ট্রক ৰাজহ একত্রিত কৰাত সহায় কৰিছিল।

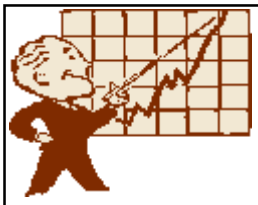
ৰাষ্ট্রই বাণিজ্য আৰু উদ্যোগ নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল। খনন কার্য, বনাঞ্চল, বাণিজ্যিক পথৰ নির্মাণ আৰু সুৰক্ষা, বজাৰ নগৰৰ নির্মাণ আদি সকলো কাম আছিল ৰাষ্ট্রৰ অধীন। ৰাষ্ট্রই সামগ্রীৰ বিক্রীৰ দিশটোও চোৱা-চিতা কৰিছিল। বাণিজ্য বিভাগৰ অধীক্ষকে

সামগ্ৰীৰ মূল্য স্থিৰ কৰিছিল। সদাগৰসকলে এটা পৰিবহন শুল্ক আদায় দিব লাগিছিল। পৰিবহন কৰা সামগ্ৰীৰ এক পঞ্চমাংশ হিচাপে এই শুল্ক লোৱা হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি তেওঁলোকে মুঠ পৰিবহন কৰা সামগ্ৰীৰ এক পঞ্চমাংশৰ হিচাপত আন এটা বাণিজ্য শুল্ক দিব লাগিছিল। সদাগৰসকলে মাত্ৰাধিক লাভ আহৰণ কৰিব নোৱাৰিছিল। মৌর্যসকলে কোনো অঞ্চল নিয়ন্ত্ৰণ কৰে নে কেৱল বাণিজ্যিক পথটোহে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে সেই কথাৰ ওপৰত ব্যৱসায়িক উৎসবোৰৰ পৰা আহৰণ কৰা শুল্কৰ পৰিমাণ নির্ভৰশীল আছিল।

প্ৰাচীন সমলৰ পৰা মৌর্য সাম্ৰাজ্যত মুদ্ৰা ধাৰলৈ দিয়াৰ ব্যৱসায় প্ৰচলিত থকাৰ কথাও গম পোৱা গৈছে। প্ৰতি বছৰে ১৫ শতাংশ সুতত ৰাজকোষৰ পৰা মুদ্ৰাঋণ দিয়া হৈছিল। দীঘলীয়া সাগৰীয় যাত্ৰাৰ দৰে কম সুৰক্ষিত কার্যৰ বাবে ঋণ লেন-দেনত সুতৰ পৰিমাণ অধিক আছিল।

মৌর্যসকলৰ শাসন কালৰ প্ৰমাণ বহনকাৰী নগৰ কেন্দ্ৰবোৰৰ ধ্বংসাশেষৰ পৰা গম পোৱা গৈছে যে সভ্যতাটোৰ মানুহখিনিৰ জীৱন-যাপনৰ মান অতি উন্নত আছিল। খনন কার্যৰ সময়ত সেই যুগৰ ইটা, শিল আৰু কাঠেৰে নির্মিত ঘৰ-দুৱাৰৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হৈছে। খনন কার্যত যথেষ্ট পৰিমাণৰ লোৰে নির্মিত বস্তু উদ্ধাৰ হোৱাৰ লৈ চাই ক'ব পাৰি যে মৌর্য যুগত লো বহুলভাৱে ব্যৱহৃত হৈছিল। দক্ষিণ ভাৰতলৈকে 'নর্দান ব্লেক প'লিশ্বড্ ৱেৰ'ৰ (Northern Black Polished Ware) বিতৰণ ঘটা কথাটোৱে বাণিজ্যিৰ সম্প্ৰসাৰণৰ বিষয়ে সূচায়।

সম্ভৱতঃ ক্ষুদ্ৰ ফুটা কৰা ৰূপৰ মুদ্ৰা (Punch-marked Silver Coins) আছিল মৌর্যসকলৰ ৰাজকীয় মুদ্ৰা। আৱিষ্কৃত হোৱা অধিকাংশ ফুটা থকা মুদ্ৰাতে অর্ধচন্দ্ৰ /কাঁচিজোন (crescent-on-arches) অথবা পাহাৰ, বেষ্টনীৰে আৱৰা গছ (tree-in-railing) , সূর্য, আৰু ষষ্ঠদিশত প্ৰসাৰিত ছডাল কাঁড়ৰ এটা চক্ৰ আদি প্ৰতীক অংকিত আছে। এই মুদ্ৰাবোৰ কৰ সংগ্ৰহ আৰু বিষয়াক দৰমহা দিয়াৰ কামত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়কঃ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ মৌর্য সমাজৰ ভাগ সাতটাৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ শ্ৰমণসকল কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ মৌর্য সমাজৰ সর্ববৃহৎ শ্ৰেণীটো কাৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ ভূমি ৰাজহৰ প্রকাৰ দুটাৰ নাম লিখক?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ বাণিজ্য আৰু উদ্যোগ কোনে নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ মৌর্য যুগৰ মানুহৰ জীৱন-যাপনৰ মান কেনেকুৱা আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিয়াওক-

(ক) দণ্ডাধীশ আৰু পাৰিষদসকলক বাছনি কৰা হৈছিল

(i) ব্রাহ্মণ অথবা ক্ষত্রিয়সকলৰ মাজৰ পৰা

(ii) ক্ষত্রিয় অথবা বৈশ্যসকলৰ মাজৰ পৰা

(iii) বৈশ্য অথবা ব্রহ্মণসকলৰ মাজৰ পৰা

(iv) বৈশ্য অথবা শূদ্রসকলৰ মাজৰ পৰা

(খ) মৌর্য যুগৰ মুদ্রা আছিল

(i) তামেৰে নির্মিত

(ii) ফুটা থকা আৰু ৰূপেৰে নির্মিত

(iii) ঘূৰণীয়া আকৃতিৰ সোনেৰে নির্মিত

(iv) ওপৰৰ এটাও নহয়

৮.৪ ধর্ম্ম আৰু সংস্কৃতি

মৌর্য যুগৰ মানুহৰ জীৱনৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ অংশ আছিল ধর্ম আৰু সাংস্কৃতি। আমি এই শিতানত মৌর্য যুগৰ ধর্মীয় অৱস্থা আৰু সাংস্কৃতিক বিকাশৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিম।

৮.৪.১ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ ধর্মীয় অৱস্থা

মৌর্য যুগত বহুকেইটা ধর্মীয় পন্থাই সক্রিয়ভাৱে ধর্ম প্রচাৰ কৰিছিল। এই যুগৰ এটা প্রভাৱশালী ধর্মীয় পন্থা হ'ল বাহ্মণ্যবাদ। ইয়াৰ বাহিৰেও মৌর্যসকলৰ ধর্মীয় জীৱনৰ আন দুটা গুৰুত্বপূর্ণ পন্থা আছিল বৌদ্ধবাদ আৰু জৈনবাদ। কিছুমান সম্প্রদায়ে অজীৱিকা, শ্রমণ আৰু নির্গ্রন্থৰ দৰে আন কিছুমান বিশেষ ধর্মীয় পন্থা মানি চলিছিল। অজীৱিকাসকল আছিল মহাবীৰ স্বামীৰ একান্ত অনুগত। তেওঁলোকে নগ্ন সাধুৰ দৰে বাস কৰিছিল। শ্রমণ সকলো মহাবীৰ স্বামীৰ অনুগত আছিল। তেওঁলোকে কেৱল গছৰ পৰা সৰি পৰা ফল খায়েই ক্ষুধা নিবাৰণ কৰিছিল। নির্গ্রন্থী সকলে পর্থিৱ মায়া-মোহৰ বান্ধোন চিঙি ওলাই গৈছিল।

এই আটাইবোৰ ধর্মীয় মার্গৰ ভিতৰত সম্রাট অশোকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত মৌর্য

সাম্রাজ্যত বৌদ্ধ ধৰ্মই সবাতোকৈ শক্তিশালী ৰূপত গা কৰি উঠিছিল। তথাপিও সমাজত বাহ্মণ্যবাদ অব্যাহত আছিল। বেদৰ প্ৰভাৱৰ পৰা মানুহ সম্পূৰ্ণৰূপে মুক্ত হ'ব পৰা নাছিল। কৌটিল্যই বৈদিক জীৱন যাপন পদ্ধতিটোৰ প্ৰশংসা কৰিছিল। অৰ্থশাস্ত্ৰত একধিক দেৱ-দেৱীৰ পূজা-উপাসনাৰ উল্লেখ আছে। উপাসনা পদ্ধতি হিচাপে দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তিৰ আগত অষ্টাংগ প্ৰণাম আৰু ফুল-ধূপৰ উপহাৰ-অৰ্চনা আগবঢ়োৱাৰ বিধি দিয়া হৈছিল।

মৌর্য যুগত বাহ্মণ্যবাদলৈ বহু পৰিৱৰ্তন আহিছিল। কৃষ্ণ, বৰুণ, ইন্দ্ৰ, অগ্নিৰ দৰে দেৱতা আৰু গংগা- যমুনাৰ দৰে নদীৰ উপাসনা প্ৰচলিত আছিল। বহুতো ভক্তই ঘৰ-পৰিয়াল ত্যাগ কৰি সন্ন্যাসীৰ জীৱন কটাইছিল। লোকায়ত (Lokayatas) নামৰ ধৰ্মীয় দাৰ্শনিকৰ এটা নতুন শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই শ্ৰেণীটোৱে পুৰোহিত শ্ৰেণীটোৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে সৰগৰ কোনো অস্তিত্ব নাছিল আৰু চৰম মোক্ষপ্ৰাপ্তি (Ultimate liberation) বুলিও কোনো বস্তু নাই।

অৰ্থাৎ, মৌর্য সাম্রাজ্যত বিভিন্ন ধৰণৰ ধৰ্মীয় চিন্তা আৰু অনুশীলনৰ অস্তিত্ব আছিল। ইয়াৰ মাজতে বৌদ্ধধৰ্মৰ সবাতোকৈ অধিক বিকাশ ঘটিছিল। বাহ্মণ্যবাদে নিজৰ প্ৰতিষ্ঠা অক্ষুন্ন ৰাখিছিল। কিন্তু জৈন ধৰ্মই সিমান উন্নতি কৰিব পৰা নাছিল। সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাটো হ'ল বিভিন্ন ধৰ্মীয় পন্থা সত্বেও মৌর্য যুগত ধৰ্মীয় সহিষ্ণুতা সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্তি আছিল।

৮.৪.২ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সাংস্কৃতিক বিকাশ

মৌর্যসকলৰ অধীনত কলা আৰু স্থাপত্যৰ ক্ষেত্ৰ দুখনত অভূতপূৰ্ব বিকাশ ঘটিছিল। এই সময়ছোৱাত বহুতো ৰাজপ্ৰাসাদ, স্তূপা, স্তম্ভ আদি নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। সম্ৰাট অশোকৰ ৰাজত্বকালতেই প্ৰধানকৈ মৌর্য কলা আৰু স্থাপত্যৰ বিকাশ ঘটিছিল। মৌর্য যুগত হোৱা সাংস্কৃতিক বিকাশৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক হিচাপে অশোককে কৃতিত্ব প্ৰদান কৰা হয়।

অশোকৰ ৰাজত্বকালত ৰাজপ্ৰাসাদবোৰ প্ৰধানকৈ শিলেৰ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ দ্বাৰাই সেই সময়ছোৱাৰ অতি উন্নত কলা আৰু স্থাপত্যৰ উমান পোৱা যায়। পাটলিপুত্ৰৰ খনন কাৰ্যত এনে ভৱনৰ ধ্বংসাৱশেষ উদ্ধাৰ হৈছে। ধ্বংসাৱশেষবোৰৰ ভিতৰত সবাতোকৈ আকৰ্ষণীয় স্থাপত্যৰ নিদৰ্শনটো হ'ল এশস্তম্ভযুক্ত প্ৰেক্ষাগৃহ। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌর্যৰ শাসনকালত নিৰ্মিত ভৱন, ৰাজপ্ৰাসাদ আৰু স্মৃতিসৌধবোৰত প্ৰধানকৈ কাঠ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল বাবে ইয়াৰে অধিকাংশই সময়ৰ সোঁতত বিলীন হৈ গৈছে।

মৌর্য কলাৰ আন এক অপূৰ্ব নিদৰ্শন হ'ল স্তূপাসমূহ। স্তূপাৰ তোৰণবোৰ সূক্ষ্ম ভাস্কৰ্যৰে সুশোভিত কৰা হৈছিল। স্তূপাবোৰত বুদ্ধৰ স্মৰক সামগ্ৰী থকা থাপনা প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। কথিত আছে যে অশোকে ভাৰত আৰু আফগানিস্তানত ৮৪ হেজাৰটা স্তূপা নিৰ্মাণ কৰাইছিল। এই আটাইবোৰৰ ভিতৰত সাঞ্চীৰ স্তূপাটো সবাতোকৈ

সুন্দৰ আছিল। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাঙৰ লেখনীৰ পৰা গম পোৱা যায় যে অশোকে তক্ষীলা, কপিলাবাস্তু, প্ৰয়াগ, শ্ৰীনগৰ আদি ঠাইত বহুতো স্তূপা নিৰ্মাণ কৰাইছিল।

চিত্ৰ ৮.১ঃ সাঞ্চীৰ স্তূপা

উৎসঃ Google Images

অশোকৰ ৰাজত্বকালতেই মৌর্য সাম্রাজ্যৰ অধীনস্থ বিভিন্ন ঠাইত বহুতো সুন্দৰ সুন্দৰ স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। অশোকৰ স্তম্ভবোৰৰ মুঠ সংখ্যা জনা নাযায়। স্তম্ভবোৰ অকলশৰীয়াকৈ আৰু থিয়কৈ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। স্তম্ভৰ আধাৰ হিচাপে আন কোনো গাঁথনি নাছিল। স্তম্ভবোৰ অতি সূক্ষ্ম কাৰু-কাৰ্যৰে সজোৱা হৈছিল। সাঞ্চী আৰু সাৰনাথত থকা চাৰিটা সিংহ পিঠিয়াপিঠিকে বহি থকা স্তম্ভ দুটাই মৌর্য যুগৰ শিল্পীৰ অতুলনীয় দক্ষতাৰ পৰিচয় বহন কৰে।

চিত্ৰ ৮.২ঃ সাৰনাথ স্তম্ভ

উৎসঃ Google Images

মৌর্য যুগত শিল কাটি নির্মাণ কৰা গুহাৰ নিদর্শনো আৱিষ্কৃত হৈছে। এনে গুহাৰ বেৰবোৰ অতি মসৃণকৈ সমান কৰা হৈছিল। অশোক আৰু তেওঁৰ এগৰাকী নাতি দশৰথে ভিক্ষুসকলৰ বাবে এনে গুহা কাটি দিছিল। গুহাবোৰ আছিল সুনিপুণ কলাত্মক দক্ষতাৰ প্রমাণ। বৰাবৰ পাহাৰৰ গুহা, নাগার্জুনী পাহাৰৰ গুহা, সুদামা গুহা, কর্ণ চৌপাৰ গুহা আদি হ'ল মৌর্য যুগৰ গুহা স্থাপত্যৰ অৱশেষ।

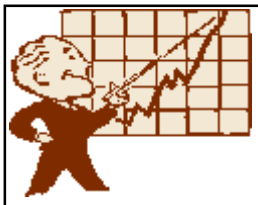
চিত্র ৮.৩ঃ এটা শিলত কটা গুহা
উৎসঃ Google Images

মৌর্য যুগৰ মৃৎশিল্পৰ উদাহৰণ হিচাপে বিভিন্ন প্রকাৰৰ বাচন-বর্তন উদ্ধাৰ হৈছে। উত্তৰ ভাৰতত উদ্ধাৰ হোৱা ক'লা ৰং সনা মাটিৰ পাত্রবোৰক মৌর্য মৃৎশিল্পৰ সর্বোৎকৃষ্ট নিদর্শন বুলি গণ্য কৰা হয়। এই পাত্রবোৰৰ বাহিৰৰ পৃষ্ঠটো বার্ণিচ কৰা আৰু দ্যুতিপ্রলেপ সনা।

মৌর্য যুগত গহনা তৈয়াৰ কৰা শিল্প থকাৰো প্রমাণ পোৱা গৈছে। তক্ষীলা খনন কার্যত সেই যুগৰ কিছু আভূষণ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। এইবোৰৰ পৰাও মৌর্য যুগৰ সোণাৰিসকলৰ কলাসুলভ দক্ষতাৰ উমান পোৱা যায়।

চিন্তা চর্চা কৰক - ১১.১

মৌর্য যুগত নির্মিত স্তুপা আৰু স্তম্ভবোৰৰ এখন তালিকা প্রস্তুত কৰক।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৮ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰকঃ

(ক) আজীৱিকাসকল আছিল.....ৰ একান্ত অনুগত।

(খ) .....আছিল ধর্মীয় দার্শনিক।

(গ) স্তুপাবোৰ হ'ল.....কলাৰ উৎকৃষ্ট নিদর্শন।

(ঘ) অশোকে..... আৰু ..... ত ৮৪ হেজাৰটা স্তুপা নির্মাণ কৰাইছিল।

প্রশ্ন নং ৯ঃ মৌর্য সাম্রাজ্যৰ সাংস্কৃতিক বিকাশৰ সম্পর্কে ৫০ টা মান শব্দত এটি টোকা লিখক।

.....

.....

.....

৮.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- মৌর্য যুগৰ সামাজিক সংগঠনটো বর্ণ আৰু আশ্রম ভিত্তিক আছিল। এই সময়ছোৱাত ব্রাহ্মণসকলে সমাজত হৃত প্রতিষ্ঠান ওভটাই পাইছিল।
- মৌর্য দার্শনিক শ্রেণীটো ব্রাহ্মণ আৰু শ্রমণ সকলেৰে গঠিত হৈছিল। দার্শনিকসকলে কৰ-কাটল দিব নালাগিছিল।
- কৃষক শ্রেণীটোত মাটিৰ মালিক, শূদ্রবর্ণৰ খেতিয়ক আৰু খেতিপথাৰত কাম কৰা শ্রমিকসকলক সামৰি লোৱা হৈছিল।
- মৌর্য সমাজত মহিলাসকলক বিভিন্ন কামত নিয়োজিত কৰা হৈছিল। তেওঁলোকে ৰজাৰ দেহৰক্ষী, চোৰাংচোৰা আৰু কৌশল প্রদর্শনকাৰীৰ কাম কৰিছিল।
- মৌর্য অর্থনীতি প্রধানতঃ কৃষি নির্ভৰশীল আছিল।
- কৃষিৰ উপৰি মৌর্য যুগৰ আন দুটা গুৰুত্ব পূর্ণ অর্থনৈতিক কার্য-কলাপ আছিল হস্ত শিল্প আৰু বাণিজ্য।
- ৰাষ্ট্রই বাণিজ্য আৰু উদ্যোগ নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল।
- ধর্মীয় ক্ষেত্রখনত ব্রাহ্মণ্যবাদ, বৌদ্ধধর্ম আৰু জৈনধর্ম আছিল প্রজাই অনুসৰণ কৰা প্রধান ধর্মীয় পন্থা।
- মৌর্য যুগে কলা আৰু স্থাপত্যশিল্পৰ ক্ষেত্রত অভূতপূর্ব উন্নতি সাধন কৰিছিল। সেই যুগত

আটকধুনীয়া ৰাজপ্ৰাসাদ, স্তুপা, স্তম্ভ আদি নিৰ্মিত হৈছিল। মৌৰ্য কলা আৰু স্থাপত্যশিল্পই সম্ৰাট অশোকৰ দিনত বিশেষ উন্নতি কৰিছিল। মৌৰ্য যুগত হোৱা সাংস্কৃতিক বিকাশৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক হিচাপে অশোককে স্মৰণ কৰা হয়।

৮.৬ অধিক জানিবলৈ

1. Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
2. Thapar, Romila. (2002). *The Penguin History of Early India from The Origins to A D 1300.* New Delhi, The Penguin Group.
3. Tripathi, Ramashankar. (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass

৮.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ দাৰ্শনিক, কৃষক, পশুপালক, চাৰু-কাৰু শিল্পী, সৈনিক, দণ্ডাধীশ আৰু পাৰিষদ।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ শ্ৰমণসকল আছিল গৃহত্যাগী সন্ন্যাসী, ভিক্ষু আৰু বিভিন্ন ধৰ্মীয় পন্থাৰ অনুগামী।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সৈনিকসকলৰ দ্বাৰা।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মাটি ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবদ পৰিশোধ কৰা ভাৰা আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰী মূল্যায়নৰ পাচত পৰিশোধ কৰা ৰাজহ।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাষ্ট্ৰই।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মৌৰ্য যুগৰ মানুহৰ জীৱন-যাপনৰ মান অতি উচ্চ আছিল।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) (i) ব্ৰাহ্মণ অথবা ক্ষত্ৰিয়সকলৰ মাজৰ পৰা।

(ii) ফুটা থকা আৰু ৰূপেৰে নিৰ্মিত

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) মহাবীৰ স্বামী (খ) লোকায়তসকল, (গ) মৌৰ্য, (ঘ) ভাৰত, আফগানিস্তান

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মৌৰ্য যুগত কলা আৰু স্থাপত্যৰ ক্ষেত্ৰখনত যথেষ্ট উন্নতি ঘটিছিল। এই সংস্কৃতিক বিকাশৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক আছিল সম্ৰাট অশোক। এই যুগত বহুতো সুন্দৰ সুন্দৰ ৰাজপ্ৰাসাদ, স্তুপা, স্তম্ভ আদি সজা হৈছিল। সাঞ্চী স্তূপা, সাৰনাথ আৰু সাঞ্চীৰ স্তম্ভ, নাগাৰ্জুনী পাহাৰৰ গুহা আদি হ'ল মৌৰ্য কলা আৰু স্থাপত্যৰ দুটামান নিদৰ্শন।

৮.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ পিণ্ডকাৰা / পিণ্ডকাৰ সকলৰ বিষয়ে কি জানে?

প্ৰশ্ন ২ঃ অজীৱিকা সকল কোন আছিল?

প্ৰশ্ন ৩ঃ ভিষ্ঠি মানে কি?

প্ৰশ্ন ৪ঃ মেগাস্থিনিছে মৌর্য সমাজক কিমানটা ভাগত ভাগ কৰিছিল?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ১৫০-৩০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ মৌর্য যুগত সমাজৰ অৱস্থা কেনেকুৱা আছিল।

প্ৰশ্ন ২ঃ মৌর্য যুগৰ ধৰ্মীয় বিকাশ সম্পৰ্কীয় এটি টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ মৌর্য যুগৰ স্তম্ভবোৰৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ মৌর্য যুগৰ আর্য-সামাজিক অৱস্থা বর্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ মৌর্য শাসকসকলে গ্ৰহণ কৰা অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাসমূহ বর্ণনা কৰক। তেওঁলোকৰ অর্থনৈতিক নীতিসমূহ সফল আছিলনে?

প্ৰশ্ন ৩ঃ মৌর্য যুগত এক গৰিমাময় সাংস্কৃতিক বিকাশ ঘটিছিল। আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ঃ ৯ ভাৰতত মৌর্যসকলৰ পাচত হোৱা বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য

৯.২ পৰিচয়

৯.৩ নতুন ৰাজ্যৰ উত্থান

৯.৩.১ শুংগবংশ

৯.৩.২ কুষাণ বংশ

৯.৩.৩ সাতবাহন বংশ

৯.৪ মৌর্যসকলৰ পাচত হোৱা সাংস্কৃতিক বিকাশ

৯.৪.১ ভাষা, সাহিত্য আৰু ধর্মৰ বিকাশ

৯.৪.২ কলা, স্থাপত্য আৰু ভাস্কর্য শিল্পৰ বিকাশ

৯.৪.৩ গান্ধাৰ আৰু মথুৰা শিল্পকলা

৯.৫ সংগম সাহিত্য, সমাজ আৰু সংস্কৃতি

৯.৫.১ সংগম সাহিত্য আৰু ইয়াৰ বিকাশ

৯.৫.২ সামাজিক পৰিস্থিতি আৰু সাংস্কৃতিক জীৱন

৯.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৯.৭ অধিক জানিবলৈ

৯.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৯.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- মৌর্যসকলৰ পাচত উত্থান ঘটা নতুন ৰাজ্যবোৰৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়াব পাৰিব,
- মৌর্যসকলৰ পাচত হোৱা সাংস্কৃতিক বিকাশ সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- গান্ধাৰ শিল্প কলাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ তালিকা প্রস্তুত কৰিব পাৰিব,
- মথুৰা শিল্প কলাৰ গুৰুত্ব বর্ণনা কৰিব পাৰিব,
- সংগম সাহিত্যৰ বিভিন্ন দিশৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰিব পাৰিব,
- সংগম যুগৰ দক্ষিণ ভাৰতৰ সমাজ তথা সংস্কৃতিৰ ছবি এখন গম পাব।

৯.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আমি মৌর্য সাম্রাজ্যৰ পতন কেনেকৈ ঘটিছিল সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিছিলোঁ। মৌর্য সাম্রাজ্য নিশকতীয়া হৈ পৰাৰ লগে লগে অসংখ্য সৰু-বৰ ৰাজ্যৰ

উত্থান ঘটিছিল। মগধত মৌর্যসকলৰ পাচত শুংগ ৰাজবংশই ক্ষমতা দখল কৰিছিল। দাক্ষিণাত্য অঞ্চলত সাতবাহন বংশই প্ৰবল পৰাক্ৰমীৰূপত গা কৰি উঠিছিল। ভাৰতীয়-গ্ৰীক্, শক, পার্থিয়ান আৰু কুষাণসকলেও ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত শাসন আৰম্ভ কৰিছিল। এই সময়ছোৱাত ভাৰতীয় আৰু বিদেশী জাতিৰ সংমিশ্ৰণে ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক জীৱনত সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ পেলাইছিল। এই অধ্যায়টিত আমি ভাৰতীয় ইতিহাসত নিজ নাম লিপিৱদ্ধ কৰা এই সময়ছোৱাৰ কেইটামান নতুন ৰাজশক্তি আৰু এই শক্তিবোৰৰ প্ৰভাৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৯.৩ নতুন ৰাজ্যৰ উত্থান

পৰৱৰ্ত্তী মৌর্য যুগত কেইবাটাও নতুন নতুন ৰাজ বংশৰ উত্থান হৈছিল। এই অধ্যায়টিত আমি এই নতুন ৰাজবংশবিলাকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৯.৩.১ শুংগবংশ

সমসাময়িক সমলৰ মতে পুষ্যমিত্ৰ শুংগই শুংগবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁ আছিল সর্বশেষ মৌর্য সম্ৰাট বৃহদ্ৰথৰ সেনাধিনায়ক। তেওঁ বৃহদ্ৰথক এক সামৰিক অভ্যুত্থানৰ জৰিয়তে হত্যা কৰি ৰাজক্ষমতা হস্তগত কৰিছিল। পুষ্যমিত্ৰ এজন ব্ৰাহ্মণ আছিল। ৰজা হৈয়েই তেওঁ অশ্বমেধ যজ্ঞ পাতিছিল। পৰম্পৰাগত সমল অনুসৰি পুষ্যমিত্ৰই পাটলিপুত্ৰ, অযোধ্যা আৰু বিদিশালৈকে নিজ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। তেওঁ সম্ভৱতঃ জলন্ধৰ আৰু শ্বাকালাও শাসন কৰিছিল। তেওঁৰ শাসনকালত ৰাজবংশৰ উত্তৰাধিকাৰীৰ দ্বাৰা প্ৰদেশবোৰৰ প্ৰশাসনিক কাম-কাজ চলাই নিয়াৰ মৌর্য পৰম্পৰাটো অক্ষুণ্ণ ৰখা হৈছিল। সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰতে কেন্দ্ৰকীয় ৰাজ্য (nuclear kingdoms) স্থাপন কৰি ৰাজশক্তিৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ ঘটোৱা হৈছিল। পুষ্যমিত্ৰই যৱনসকলৰ বিৰুদ্ধে বহুবাৰ আক্ৰমণ অভিযান চলাইছিল। এইখিনি সময়তে 'যৱন' অথবা ভাৰতীয়-গ্ৰীক্সকলে বেষ্ট্ৰিয়াৰ পৰা উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতলৈকে নিজ ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰিত কৰিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল।

পুষ্যমিত্ৰ শুংগৰ পাচত তেওঁৰ উত্তৰসুৰীসকলে প্ৰায়ে ৩৬ বছৰ কাল শুংগবংশৰ শাসন বর্তাই ৰাখিছিল যদিও এই সময়ছোৱাৰ ইতিহাস অনিশ্চিত। তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী অগ্নিমিত্ৰ সম্পর্কীয় বৰ বিশেষ তথ্য পোৱা নাযায়। অগ্নিমিত্ৰ আছিল মহাকবি কালিদাসৰ 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰম' নাটৰ প্ৰধান পুৰুষ চৰিত্ৰ। পুৰাণত পোৱা সমল মতে অগ্নিমিত্ৰৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ বংশাৱলীভিত্তিক ক্ৰমটো হ'ল- সুজেষ্ঠ (নাইবা বাসু জেষ্ঠ), বাসুমিত্ৰ, অন্ধ্ৰক (অথবা ভদ্ৰক), পুলিন্দক, ঘোষ, বজ্ৰমিত্ৰ, ভাগৱত আৰু দেৱভূমি (অথবা দেৱভূমি)। এই সময়ছোৱাত ব্ৰাহ্মণ্যবাদ পুনৰ ঠন ধৰি উঠিছিল আৰু ভাগৱত ধর্মৰ

গুৰুত্ব ক্ৰমে বৃদ্ধি পাইছিল। মহান ব্যাকৰণিক পতঞ্জলি আছিল পুষ্যমিত্ৰৰ সমসাময়িক।

শুংগবংশৰ শেষ ৰজাসকলে মগধৰ পূৰ্বৰ গৰিমা নাইকিয়া কৰি পেলাইছিল। এই ৰজাসকলৰ নৈতিক দিশটো অতি দুৰ্বল আছিল। অৱশ্যে মগধ হেৰুৱাবলগীয়া হলেও শূংগসকলে বহুদিনলৈ ইতিহাসত নিজ অস্তিত্বৰ চাপ ৰাখিছিল। অন্ধ্রসকলে বিদিশা অঞ্চলটো দখল নকৰালৈকে শূংগ বংশই বিদিশাত শাসনকাৰ্য অব্যাহত ৰাখিছিল।

জানিথোৱা ভাল

শুংগসকলৰ ৰাজশাসনৰ ক্ৰম

পুষ্যমিত্ৰ শুংগ	(১৮৫ খৃষ্টপূৰ্ব-	১৪৮ খৃষ্টপূৰ্ব)
অগ্নিমিত্ৰ	(১৪৮ খৃষ্টপূৰ্ব-	১৪১ খৃষ্টপূৰ্ব)
সুজ্যেষ্ঠ	(১৪১ খৃষ্টপূৰ্ব-	১৩৩ খৃষ্টপূৰ্ব)
বাসুমিত্ৰ	(১৩৩ খৃষ্টপূৰ্ব-	১২৩ খৃষ্টপূৰ্ব)
বজ্রমিত্ৰ	(১২৩ খৃষ্টপূৰ্ব-	১১৪ খৃষ্টপূৰ্ব)
ভাগৱত	(১১৪খৃষ্টপূৰ্ব-	৮২ খৃষ্টপূৰ্ব)
দেৱভূতি	(৮২খৃষ্টপূৰ্ব-	৭২ খৃষ্টপূৰ্ব)

আগতেই কোৱা হৈছে যে শুংগসকলৰ শাসনকালত ব্ৰাহ্মণ্যবাদী ধৰ্মই ব্যাপকভাৱে গা কৰি উঠিছিল। পুষ্যমিত্ৰই তেওঁৰ ৰাজসভাত ব্ৰাহ্মণসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলেও এই পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিছিল। পুষ্যমিত্ৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞই ব্ৰাহ্মণ্যবাদৰ পুনৰ প্ৰতিষ্ঠাত অৰিহণা যোগাইছিল। পাঁচটা শতিকাৰ পাচত গুপ্ত বংশৰ ৰজাসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ব্ৰাহ্মণ্যবাদৰ পূৰ্ণবিকাশ ঘটিছিল। এই কালছোৱাত ব্ৰাহ্মণ্যবাদে লাভ কৰা সহায়-সমৰ্থনৰ ফলত শূংগসকলৰ দিনত ব্ৰাহ্মণ্যবাদী সাহিত্যৰো বিকাশ ঘটিছিল। সেই সময়ছোৱাত সংস্কৃত ভাষাত সাহিত্য ৰচনা কৰা হৈছিল। পতঞ্জলিয়ে পানিনিৰ ব্যাকৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াই 'মহাভাষ্য' ৰচনা কৰিছিল। সম্ভৱতঃ শুংগসকলৰ দিনতেই 'মনুস্মৃতি' ও লিখা হৈছিল। এই সময়ছোৱাত সুকুমাৰ কলাৰো যথেষ্ট বিকাশ হৈছিল। বিখ্যাত ভাৰহুট বেষ্টনি (Bharhut railings)য়ে শূংগসকলৰ নাম ইতিহাসত অমৰ কৰি থৈ গৈছে। এই শাসন কাল ছোৱাত বিদিশা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ শিল্পকলাৰ কেন্দ্ৰবিন্দুত পৰিণত হৈছিল।

৯.৩.২ কুষাণ বংশ

কুষাণ বংশৰ শাসনকাল হ'ল ভাৰতীয় সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ এছোৱা গুৰুত্বপূর্ণ সময়। চীনা ইতিহাসবিদসকলৰ মতে কুষাণসকল আছিল চীনৰ য়ুক-চী জাতিৰ (Yuch-Chi race) এটা ঠাল। তেওঁলোকে শক সাম্ৰাজ্য ধ্বংস কৰি ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অংশত নিজ শাসন আৰম্ভ কৰিছিল। কুষাণসকলে ভাৰতীয় কলা আৰু ধর্মলৈকো যথেষ্ট অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে।

কুষাণ বংশৰ প্ৰথমজন শক্তিশালী ৰজা আছিল প্ৰথম কড়ফিচেছ (Kadphises)। তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰা কুষাণ সাম্ৰাজ্যখন অ'ক্সাছ আৰু সিন্ধু নদীৰ মাজত অৱস্থিত আছিল। বেক্ট্ৰিয়া, আফগানিস্তান, পূৰ ইৰান আৰু উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত এই সাম্ৰাজ্যৰ অন্তভূক্ত আছিল। তেওঁৰ শাসনকালত প্ৰচলিত মুদ্ৰাৰ পৰা গম পোৱা গৈছে যে তেওঁ শেষৰজন যৱন শাসকক পৰাজিত কৰি তক্ষীলা (তক্ষশীলা) লৈ নিজ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিছিল। প্ৰথম কড়ফিচেছৰ শাসনকাল আছিল যুদ্ধ আৰু সংঘর্ষেৰে ভৰা।

প্ৰথম কড়ফিচেছৰ পাচত তেওঁৰ পুত্ৰ দ্বিতীয় কড়ফিচেছ ৰাজপাটত বহিছিল। তেওঁ এজন প্ৰবল পৰাক্ৰমী ৰজা আছিল। তেওঁৰ দিনতেই ভাৰতত কুষাণ সাম্ৰাজ্য তক্ষীলাৰ পৰা উত্তৰ ভাৰতৰ আন বহুতো অংশলৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল। দ্বিতীয় কড়ফিচেছে পিতৃৰ সাম্ৰাজ্যবাদী নীতি অনুসৰণ কৰিছিল। তেওঁৰ সাম্ৰাজ্যই পশ্চিমৰ ৰোমান সাম্ৰাজ্য, উত্তৰৰ চীন আৰু দক্ষিণ পূব দিশত সাতবাহন ৰাজ্যৰ সীমা স্পর্শ কৰিছিল। তেওঁ যথেষ্ট সংখ্যক মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন কৰিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰাই দ্বিতীয় কড়ফিচেছৰ ক্ষমতা আৰু ধর্মৰ বিষয়ে জানিব পৰা গৈছে। তেওঁ 'মহেশ্বৰ', 'সর্ব-লোকেশ্বৰ', 'মহাৰাজ' ইত্যাদি শিৰোনাম গ্ৰহণ কৰিছিল।

দ্বিতীয় কড়ফিচেছৰ পাচত কণিষ্কই শাসন ভাৰ গ্ৰহণ কৰিছিল। কণিষ্ক ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কুষাণ ৰজা বুলি গণ্য কৰা হয়। প্ৰাপ্ত সমলৰ ভিত্তিত কণিষ্ক ৰাজপাটত বহাৰ আনুমানিক কিন্তু সবাতোকৈ ভাৰসাযোগ্য সময়ছোৱা হ'ল ৭৮ খৃষ্টাব্দ। ইতিহাসবিদৰ মতে এই বছৰটোৰ পৰাই কণিষ্কই এক নতুন যুগৰ ঘোষণা কৰিছিল। তেওঁ উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে লাভ কৰা কুষাণ সাম্ৰাজ্যত ৰাজস্থান, পঞ্জাৰ, মালৰা, সৌৰাষ্ট্ৰ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশক অন্তর্ভুক্ত কৰিছিল। কণিষ্কৰ শাসনকালৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ ঘটনাবোৰৰ মাজৰে এটা হ'ল চীনৰসৈতে হোৱা যুদ্ধ। এই যুদ্ধৰ পাচত তেওঁ খোটান, কাশ্বগৰ আৰু য়াৰকন্দ নামৰ তিনিখন চীনা প্ৰদেশ নিজ সাম্ৰাজ্যৰ অধীন কৰিছিল। কাশ্মীৰৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দর্যই কণিষ্কক প্ৰভাৱিত কৰিছিল আৰু তেওঁ কাশ্মীৰ আক্ৰমণ কৰি ইয়াকো নিজ সাম্ৰজ্যৰ ভিতৰুৱা কৰি লৈছিল। এই বিজয়ৰ স্মৃতি স্বৰূপে তেওঁ

সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰুৱা কৰি লৈছিল। এই বিজয়ৰ স্মৃতি স্বৰূপে তেওঁ কণিষ্কপুৰ নগৰৰ আধাৰশিলা স্থাপন কৰিছিল। কণিষ্কই ৰাজপাদ (ৰজাৰ শাসন) ঈশ্বৰ প্ৰদত্ত অধিকাৰ বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁ প্ৰধানতঃ সৰ্বময় কৰ্তাৰ ক্ষমতাৰে (একনায়কত্ববাদীতাৰে) সাম্ৰজ্য শাসন কৰিছিল। যদিও বাস্তৱিক ক্ষেত্ৰত প্ৰাদেশিক শাসনকৰ্তাৰ সৈতে কিছু ক্ষমতা ভাগ-বটোৱাৰা কৰিবলগীয়া হৈছিল। প্ৰাদেশিক শাসনসকলে হয়তো যথেষ্ট পৰিমানে স্থানীয় স্বায়ত্বশাসনৰ অধিকাৰ পাই ছিল। কুষাণ সম্ৰাটসকলে পৰম্পৰাগতভাৱে যুৱৰাজসকলক সহকাৰী শাসক হিচাপে নিযুক্তি দিছিল।

স্বনামধন্য ইতিহাসবিদ এন. এন ঘোষৰ মতে, "কণিষ্ক জন্মসূত্ৰে বিদেশী, কিন্তু নিজ ইচ্ছাই এজন ভাৰতীয় আৰু ধৰ্মীয় বিশ্বাস অনুসৰি নৈষ্ঠিক মহাযানপন্থী বৌদ্ধধৰ্মী আছিল।" কণিষ্কই প্ৰচলন কৰোৱা মুদ্ৰাবোৰৰ পৰা তেওঁৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস ক্ৰমে বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰতি ঢাল খোৱাৰ ইংগিত পোৱা যায়। কিংবদন্তি মতে কণিষ্ক বৌদ্ধ ধৰ্মগুৰু অশ্বঘোষৰ সান্নিধ্যলৈ আহিছিল আৰু তেওঁৰ শিক্ষণত প্ৰভাৱিত হৈছিল। কণিষ্কৰ শাসনকালতেই কাশ্মীৰত বিখ্যাত চতুৰ্থ বৌদ্ধ মহাসভা অনুষ্ঠিত হৈছিল। এই মহাসভা পৰিচালনা কৰিছিল বাসুমিত্ৰই। মহাসভাৰ উদ্দেশ্য আছিল বুদ্ধৰ শিকনিবোৰক লৈ প্ৰচলিত বিভিন্ন মতবাদৰ প্ৰণালীৱদ্ধভাৱে শ্ৰেণী বিভাজন কৰা, তুলনা কৰি চোৱা আৰু নতুনকৈ বিকাশ ঘটা দৃষ্টিভংগীবোৰৰ আধাৰত ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা।

কুষাণ বংশৰ শাসকসকল কলাৰ পৃষ্ঠপোষকও আছিল। কণিষ্কৰ শাসনকালছোৱাত কলা আৰু স্থাপত্যশিল্পৰ অভূতপূৰ্ব বিকাশ হৈছিল। সাম্ৰাজ্যৰ অধীনস্থ চাৰিটা কেন্দ্ৰৰ পৰা চাৰিটা প্ৰখ্যাত স্থাপত্য শৈলী বিকশিত হৈছিল। কেন্দ্ৰস্থল চাৰিখন আছিল- সাৰনাথ, মথুৰা, অমৰাৱতী আৰু গান্ধাৰ। প্ৰতিটো কেন্দ্ৰত বিকশিত হোৱা স্থাপত্য কলাই আছিল পৃথক বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ। কণিষ্কৰ শাসনকালত গান্ধৰ স্থাপত্য শৈলীৰ সবাতোকৈ অধিক বিকাশ ঘটিছিল। কলাৰ ক্ষেত্ৰতো কণিষ্কৰ শাসনকালছোৱাত দুটা বিশেষ শৈলীৰ উত্থান ঘটিছিল। ইয়াৰে এটা আছিল ভাৰতীয় আৰু আনটো আছিল বিদেশী (exotic)। মথুৰাত উদ্ধাৰ হোৱা কণিষ্কৰ মূৰবিহীন মূৰ্তি আৰু সাৰনাথত উদ্ধাৰ হোৱা বুদ্ধৰ মূৰ্তিৰ পৰা ভাৰতীয় শৈলীটোৰ আভাস পোৱা যায়। বিদেশী শৈলীটো কালক্ৰমত 'গান্ধাৰ কলা' (the Gandhara Art) নামেৰে জনাজাত হৈছিল। ই মূলতঃ এক গ্ৰীক্-ৰোমান শৈলী আৰু গান্ধাৰ অঞ্চলৰ বৌদ্ধধৰ্মীয় বিষয় সম্বন্ধীয় নিৰ্মাণ কাৰ্যৰ সময়ত এই কলা প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। অৰ্থাৎ, গান্ধৰ কলা বৌদ্ধ বিষয়বস্তুক কেন্দ্ৰ কৰি বিকশিত হৈছিল।

কুষাণসকল বিদেশী আছিল যদি তেওঁলোকে সংস্কৃতক ৰাজ্যভাষাৰ মৰ্যাদা দিছিল। ফলত ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাত সংস্কৃত সাহিত্য সৃষ্টিৰ এক সৌহাৰ্দপূৰ্ণ পৰিৱেশ

গঢ়ি উঠিছিল। তেওঁলোকৰ খোদিত ফলকবোৰো সংস্কৃত ভাষাৰ আছিল। শিক্ষাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত কণিষ্ক আছিল সবাতোকৈ আগবঢ়া। কণিষ্কৰ ৰাজসভাৰ শোভাবৰ্দ্ধন কৰা কেইগৰাকীমান মহান পণ্ডিত আছিল বৌদ্ধধর্মী লেখক অশ্বঘোষ, দার্শনিক নাগার্জুন, ৰাজনীতিক মাথাৰা, বৌদ্ধ পণ্ডিত বাসুমিত্র, চিকিৎসক চৰক আদি। কুষাণসকলে ভাৰতীয় ৰাজনীতিৰ বিচ্ছিন্ন চৰিত্রটো নাইকিয়া কৰিছিল। তেঁওলোকৰ প্রচেষ্টাতে চীন, মধ্য এছিয়া আৰু পশ্চিম এছিয়াৰ ৰোমান সাম্রাজ্যৰ সৈতে ভাৰতৰ ঘনিষ্ঠ ৰাজনৈতিক তথা ব্যৱসায়িক সম্পর্ক গঢ়ি উঠিছিল।

৯.৩.৩ সাতবাহন বংশ

দাক্ষিণাত্য অঞ্চলত সাতবাহন বংশই মৌর্য সাম্রাজ্যৰ এক উত্তৰাধিকাৰীৰ ৰূপত গা কৰি উঠিছিল। তেওঁলোকে অবিৰতভাৱে ৪৬০ বছৰ অঞ্চলটোত শাসন চলাইছিল। তেওঁলোকক অন্ধ্র বংশ বুলিও জনা যায়। সাতবাহন বংশৰ প্রতিষ্ঠাপক হ'ল চিমুকা। চিমুকাৰ পূর্বসূৰীসকলৰ বিষয়ে অনিশ্চয়তা আছে যদিও তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলে নিজকে ব্রাহ্মণ বুলি পৰিচয় দিছিল। চিমুকাই শুংগসকলক পৰাস্ত কৰিছিল বুলি ভবা হয়। চিমুকাৰ পুত্র প্রথম সতকৰণীৰ দিনত সাতবাহনসকলৰ গুৰুত্ব বৃদ্ধি পাইছিল। তেওঁ পশ্চিম মালৰা, অনুপা (নর্মদা উপত্যকা) আৰু বিদর্ভ জয় কৰিছিল। প্রথম সতকৰণীয়ে 'দক্ষিণাপথপতি' উপাধি গ্রহণ কৰিছিল।

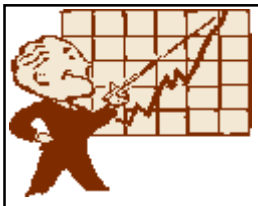
সাতবাহন বংশৰ সর্বশ্রেষ্ঠ ৰজাজন হ'ল গৌতমীপুত্র সতকৰণী। তেওঁৰ নেতৃত্বত সাতবাহনসকলে নিজৰ গৰিমা-মর্যাদা পুনৰ প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। মাতৃ গৌতমী বালাশ্রীয়ে 'নাচিক খোদিত লিপি' ত পুত্রৰ সফলতাবোৰ লিপিৱদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। তেওঁ 'ৰাজাৰাজা' আৰু 'মহাৰাজ ' শিৰোনাম ধাৰণ কৰিছিল। গৌতমীপুত্র সতকৰণী আছিল এখন বিশাল সাম্রাজ্যৰ অধিকাৰী। কিন্তুনাৰ পৰা কাথিৱাৰ আৰু বেৰাৰৰ পৰা কোংকনলৈ তেওঁৰ সাম্রাজ্যৰ পোনপটীয়া শাসন চলিছিল। এই চাৰিসীমাৰ বাহিৰতো এক বিশাল অঞ্চলত তেওঁৰ অধীনস্থ কর্তৃপক্ষই শাসন চলাইছিল সেইবাবে গৌতমীপুত্রৰ নাম ইতিহাসত সোণালী আখৰেৰে লিপিৱদ্ধ হোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয়। তেওঁ যেনেকৈ যুদ্ধত পাৰ্গত আছিল ঠিক এনেদৰে শান্তি বর্তাই ৰখাতো দক্ষ আছিল। তেওঁৰ ৰাজহুৱা দায়িত্ববোধ আছিল অতি গ ভীৰ। গৌতমীপুত্রৰ প্রশাসন শাস্ত্রীয় নীতি-নিয়ম আৰু মানৱীয়তা-এই দুটা ভেটিৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত আছিল।

সাতবাহন ৰজাসকলৰ আনুষ্ঠানিক খতিয়ান আৰু বৌদ্ধ গ্রন্থবোৰৰ পৰা সাতবাহন চৰকাৰৰ কাম-কাজ সম্পর্কে কিছু কথা জানিবলৈ পোৱা যায়। সাতবাহন প্রশাসনৰ আধাৰ আছিল ধর্মশাস্ত্র-সমূহৰ সহজ-সৰল নীতি-নিয়ম। সাতবাহন ৰজাসকলে কোনো ঐশ্বৰিক অধিকাৰ দাবী কৰা নাছিল। তেওঁলোক সদায় 'ৰাজন' অথবা 'ৰাজাৰজ'

আদিৰ দৰে সৌম্য শিৱোনাম ধাৰণ কৰিয়েই সন্তুষ্ট আছিল। তাত্ত্বিকভাৱে ৰজা আছিল চৰম ক্ষমতা অধিকাৰী। কিন্তু ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত ৰজাৰ কাম কাজ বিভিন্ন পৰম্পৰা-লোকাচাৰ, দেশাচাৰ আৰু শাস্ত্ৰৰ নীতি-নিয়মৰ আধাৰত পৰীক্ষা কৰি থকা হৈছিল। ৰজাৰ প্ৰাদেশিক কাৰ্য আছিল দেশখনক বিদেশী শক্তিৰ আক্ৰমণৰ পৰা ৰক্ষা কৰা। ৰাজকুমানৰ সকলক 'কুমাৰ' বোলা হৈছিল। তেওঁলোকে সাধাৰণতে বিভিন্ন প্ৰদেশত বিশ্বাসী ভাইছৰয় (প্ৰাদেশিক শাসনকৰ্তা) হিচাপে ৰজাৰ সেৱা কৰিছিল।

সাতবাহনসকলৰ সহিষ্ণু শাসনকালত বাহ্মণ্যবাদ আৰু বৌদ্ধধৰ্ম দুয়োটাৰে বিকাশ ঘটিছিল। ৰজাসকল আছিল ব্ৰাহ্মণ। তেওঁলোকে বৈদিক হিন্দু ধৰ্ম মানি চলিছিল। প্ৰথম সতকৰণীয়ে বৈদিক প্ৰথা অনুসৰি দুটা অশ্বমেধ যজ্ঞ আৰু অসংখ্য আন বলি-বিধানযুক্ত পূজা-পাতল কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলক বিভিন্ন উপহাৰ দিয়া হৈছিল।

চাৰু-কাৰু শিল্পৰ গীল্ড্ (Craft-guilds) অথবা শ্ৰেণী(Srenis) আছিল এই সময়ছোৱাৰ আন এক বৈশিষ্ট্য। এনে শ্ৰেণী অথবা চাৰ-কাৰু শিল্পৰ গীণ্ডবোৰে বেংকৰ কামো কৰিছিল। ইয়াত সুতৰ বিনিময়ত ধন জমা দিয়া হৈছিল। কৃষি আৰু বাণিজ্যৰ দিশত হোৱা উন্নতিৰ বাবে সাতবাহনসকলৰ শাসনকালত দাক্ষিণাত্য অঞ্চলৰ অৰ্থনীতি অতি উন্নত আছিল। মৌর্য যুগতেই লোহাৰ নাঙলেৰে মাটি চহোৱাৰ প্ৰথা এই অঞ্চললৈ বিয়পি গৈছিল। অৰ্থাৎ, সাতবাহনসকলৰ যুগত ডেক্কানে মৌর্য যুগৰ উন্নত কৃষিপদ্ধতিৰ পৰম্পৰাটো উত্তৰাধিকাৰীসূত্ৰে লাভ কৰিছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১। তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়কঃ

(ক) শুংগ বংশ কোনে প্ৰতিষ্ঠান কৰিছিল?

.....

(খ) 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্' নাটকৰ প্ৰধান পুৰুষ চৰিত্ৰটো কোন?

.....

(গ) কণিষ্কই কোন চনৰ পৰা নতুন যুগ আৰম্ভ হোৱাৰ কথা ঘোষণা কৰিছিল?

.....

(ঘ) কণিষ্কই জয় কৰা চীনা প্ৰদেশ তিনিখনৰ নাম লিখক।

.....

(ঙ) চতুৰ্থ বৌদ্ধ মহাসভাখন কোনে পৰিচালনা কৰিছিল?

.....

(চ) নাগার্জুন কোন আছিল?

.....

(ছ) সাতবাহন বংশ কোনে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল?

.....

(জ) 'দক্ষিণাপথপতি' উপাধি কোনে গ্ৰহণ কৰিছিল?

.....

৯.৪ মৌর্যসকলৰ পাচত হোৱা সাংস্কৃতিক বিকাশ

৯.৪.১ ভাষা, সাহিত্য আৰু ধর্মৰ বিকাশ

মৌর্যসকলৰ শাসনৰ ওৰ পৰাৰ পাচৰ সময়ছোৱাত লিখিত সাহিত্যই এক নতুন গতি লাভ কৰিছিল। এই সময়ছোৱাত সংস্কৃত ভাষাৰ অভূতপূর্ব বিকাশ ঘটিছিল। ধর্মশাস্ত্ৰৰ সৈতে জড়িত বহুকেইখন গ্ৰন্থ এই সময়ছোৱাতে ৰচিত হৈছিল। খৃষ্টপূর্ব প্ৰথম শতিকাত মনুস্মৃতি অথবা মানৱ ধর্মশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থখন লিখা হৈছিল।

সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্ৰতো উত্তৰ-মৌর্য কালত যথেষ্ট উন্নতি হৈছিল। খৃষ্টপূর্ব দ্বিতীয় শতিকাত মহান ব্যাকৰণিক পতঞ্জলিয়ে মহাভাষ্য ৰচনা কৰিছিল। দৰাচলতে মাহাভাষ্য হ'ল পানিনিৰ অষ্ঠধ্যায়ী গ্ৰন্থৰ ব্যাখ্যা। এই সময়ছোৱাতে মহাকাব্য ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতেও চূড়ান্ত ৰূপ লৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয়।

উত্তৰ-মৌর্য যুগৰ এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিক হ'ল অশ্বঘোষ। তেওঁ একেধাৰে এজন নাট্যকাৰ, কবি আৰু মহান বৌদ্ধ দার্শনিক আছিল। তেওঁ লিখা কেইখনমান বিখ্যাত গ্ৰন্থ হ'ল সৌন্দৰানন্দ, বুদ্ধচাৰিত আৰু বজ্ৰসূচী। সেই সময়ছোৱাৰ আন এগৰাকী প্ৰখ্যাত নাট্যকাৰ হ'ল ভাষা। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত 'স্বপ্নবাসৱাদত্তম্' হ'ল এখন ইতিহাসপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত নাট। বৌদ্ধ দার্শনিক নাগার্জুনেও সংস্কৃত ভাষাত সাহিত্য ৰচনা কৰিছিল। তেওঁ লিখা এখন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ হ'ল মাধ্যমিকাসূত্ৰ (মাধায়ামিকাসূত্ৰ)।

সাতবাহন শাসকসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত প্ৰাকৃত ভাষাৰো বিকাশ ঘটিছিল। সাতবাহন যুগৰ লিপিবোৰ প্ৰাকৃত ভাষাত খোদিত কৰা হৈছিল। সাতবাহন ৰজা হলা আছিল এজন সু-কবি। তেওঁৰ কবিতা পুথিখনৰ নাম হ'ল গাথাসপ্তশ্বতি। আহহাতে, গুণাঢ্যই লিখা গ্ৰন্থখনৰ নাম হ'ল কথাচৰিত সাগৰ।

পৰৱৰ্ত্তী মৌর্য যুগত ধর্মৰ দিশতো নানা পৰিৱর্তন ঘটিছিল। সমাজৰ ধনী আৰু ক্ষমতাশালী শ্ৰেণীটোৱে বৌদ্ধধর্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে বৌদ্ধমঠবোৰ সমৃদ্ধ হৈছিল। দূৰণিবটীয়া অঞ্চলত নির্মিত বৌদ্ধমঠবোৰলৈ পর্যপ্তি সা-সুবিধা আগবঢ়োৱা হৈছিল বাবে তাত থকা বৌদ্ধ ভিক্ষুসকলে আৰামদায়ক জীৱন যাপন কৰিব পাৰিছিল। কিন্তু ইয়াৰ পৰিণতিত সংঘ ধাৰণাটো সাধাৰণ মানুহৰ পৰা আঁতৰি

গৈছিল আৰু ইয়াৰ মৌলিক ন্যায়নিষ্ঠ মূল্য নোহোৱা হৈছিল।

এই সময়ছোৱাতে বৌদ্ধধর্মত কিছুমান নতুন উপাদান যোগ হৈছিল। উপাসনাৰ বাবে বুদ্ধৰ মূর্তি তৈয়াৰ কৰাৰ পৰম্পৰা আৰম্ভ হৈছিল। বোধিসত্বৰ ধাৰণাটোৱেও এইখিনি সময়তে গা কৰি উঠিছিল। পূণ্য হস্তান্তৰ'ৰ ধাৰণাটোৰো এইখিনি সময়তে সূত্রপাত হৈছিল। ধাৰণাটো অনুসৰি পুণ্য এজন মানুহৰ পৰা আন এজন মানুহলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ বাবে যাৰ হাতলৈ পুণ্য যাব তেওঁৰ নামত এক ধর্মীয় অনুষ্ঠান সম্পন্ন কৰিব লাগিব। দান আৰু উপহাৰক পুণ্য অর্জনৰ পথ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সংঘবোৰ অনুগামীৰ দানৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল। সংযোগ ব্যৱস্থা উন্নত হোৱা বাবে তীর্থযাত্রীৰ সংখ্যা বাঢ়িছিল। নতুন তীর্থস্থান গঢ় লৈ উঠিছিল। কুষাণ ৰজা কণিষ্কৰ পৃষ্ঠপোষকতাত খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতিকাৰ আৰম্ভণিতে কাশ্মীৰত বৌদ্ধ মহাসভাও বহিছিল।বৌদ্ধধর্মৰ হীনযানপন্থীসকলে বৌদ্ধধর্মৰ পুৰণি প্রথা আৰু দর্শন মানি চলিছিল। মহাযানপন্থীসকলে ওপৰত উল্লেখ কৰা নতুন ধাৰণাবোৰ বৌদ্ধধর্মত সংলগ্ন কৰি লৈছিল (যেনে,মূর্তি উপাসনা, বোধিসত্বৰ ধাৰণা ইত্যাদি)। নাগার্জুনক বৌদ্ধধর্মৰ মহাযান শাখাৰ বিকাশৰ বাটকটীয়া বুলি গণ্য কৰা হয়।

পৰৱর্ত্তী-মৌর্য যুগৰ বৌদ্ধ ধর্মৰ দৰে জৈন ধর্মৱো অগ্রগতি লাভ কৰিছিল। বিভিন্ন ৰজা আৰু প্রতিপত্তিশালী লোকে জৈন ধর্মৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। কালক্রমত জৈন ধর্মও দুটা ভাগত বিভক্ত হৈছিল- দিগম্বৰ আৰু শ্বেতম্বৰ। দিগম্বৰ পন্থা আছিল গোড়া। শ্বেতম্বৰ পন্থা আছিল অধিক উদাৰ। দেশৰ বিভিন্ন প্রান্তত জৈন ভিক্ষুসকলে থিতাপি লৈছিল। আধুনিক কর্ণাটক ৰাজ্যৰ শ্রৱণাবেলগোলা জৈন ধর্মৰ সর্ববৃহৎ কেন্দ্রত পৰিণত হৈছিল।

বৈদিক ব্রাহ্মণ্যবাদৰ অনুগামীৰ সংখ্যা তুলনামূলকভাৱে কম আছিল যদিও তেওঁলোক অতি প্রভাৱশালী আছিল। তেওঁলোকে শুংগ আৰু সাতবাহনৰ দৰে বহুতো ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছিল। ৰজাৰ ৰাজঅভিষেকত বৈদিক বলি-বিধানে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা লৈছিল। কিছুমান বৈদিক দেৱ-দেৱীৰ অস্তিত্বৰ বিলোপ ঘটিছিল। কিছুমানে পূর্বৰ জনপ্রিয়তা হেৰুৱাইছিল আৰু আন কিছুমান নতুন দেৱ দেৱীৰ উত্থান ঘটিছিল। এইখিনি সময়তে বৈদিক ব্রাহ্মণ্যবাদ নতুনকৈ উত্থিত ভাগৱত আৰু শৈৱ পন্থাৰ পৰা পৃথক হৈ পৰিছিল। নতুন পন্থাবোৰক পৌৰাণিক হিন্দুধর্ম আখ্যা দিয়া হৈছিল আৰু পৰৱর্ত্তী-মৌর্য যুগৰ শেষৰফালে এইবোৰ পন্থাৰ বিকাশ ঘটিছিল।

এই সময়ত বৈষ্ণৱ আৰু শৈৱ সম্প্রদায় দুটা পৃথক ধর্ম হিচাপে বিকাশ ঘটা নাছিল। ইয়াৰ পৰিৱর্তে সম্প্রদায় দুটাৰ পৰা বিভিন্ন ধর্মীয় উপ-সম্প্রদায় (cult), বিশ্বাস আৰু ৰীতি-নীতিৰ সৃষ্টি হৈছিল। এইদৰে এক নতুন উপাসনা পদ্ধতিৰ জন্ম হৈছিল।

এই পদ্ধতিত ভগৱান আৰু ভক্তৰ মাজৰ ব্যক্তিগত সম্পৰ্কটোত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।

পৰৱৰ্ত্তী মৌর্য যুগত বিকাশ ঘটা আন এটা ধাৰণা হ'ল 'ঈশ্বৰৰ ত্রিত্ব' (The Trinity of God)। এই ধাৰণা মতে ব্রহ্মা হ'ল স্রষ্টা, বিষ্ণু হ'ল পালনকর্তা আৰু শিৱ হ'ল বিশ্ব চৰাচৰৰ সংহাৰকর্তা। এই তিনিওজন ঈশ্বৰৰ ভিতৰত বিষ্ণু আৰু শিৱই জনপ্রিয়তা অর্জন কৰিছিল। বিষ্ণুৰ অসংখ্য অৱতাৰ আছে বুলি বিশ্বাস কৰা হৈছিল। মহাকাব্য দুখনক ধর্মগ্রন্থৰ মর্যাদা দিয়া হৈছিল। ধর্মগ্রন্থ দুখনৰ পৰিশোধিত সংস্কৰণ তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। ধর্মগ্রন্থ দুখনৰ পৰিশোধিত সংস্কাৰণ তৈয়াৰ কৰা হৈছিল আৰু নতুন অংশ সংযোজন কৰা হৈছিল। এক প্রসিদ্ধ সংযোজন হ'ল মহাভাৰতত ভাগৱতগীতা অথবা 'সৰগীয় গীত'ৰ (Divine Song) সংযোজন।

খৃষ্টীয় প্রথম শতিকাত পাশ্চাত্যৰ বণিকসকলে ভাৰতত খৃষ্টানধর্ম প্রচাৰৰ পাতনি মেলিছিল। কিংবদান্তি পুৰুষ চে'ণ্ট থ'মাছে ভাৰতত খৃষ্টানধর্মৰ প্রচাৰ কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। তেওঁ এক অভিযান সূত্রে দুবাৰ ভাৰতলৈ আহিছিল। অৱশ্যে, চিৰিয়ান খৃষ্টিয়ান গীর্জা স্থাপিত হোৱাৰ লগে লগেহে আনুষ্ঠানিকভাৱে ভাৰতত খৃষ্টান ধর্ম প্রৱেশ হৈছিল বুলি ক'ব পাৰি।

৯.৪.২ কলা, স্থাপতা আৰু ভাস্কর্য শিল্পৰ বিকাশ

বিভিন্ন নগৰ-চহৰত চলা খনন কার্যৰ সময়ত উদ্ধাৰ হোৱা সামগ্রীবোৰে উত্তৰ-মৌর্য যুগৰ স্থাপত্য কলাৰ বিকাশ সম্পর্কে জনাৰ সুযোগ দিছে। সেই সময়ছোৱাৰ কলা আৰু স্থাপত্যত ধর্মই এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ভাৰতত প্রাচীন যুগত কলা আছিল ধর্মৰ হাত-ধৰা লিগিৰী। বৌদ্ধ ধর্মীয় স্থাপত্যৰ নিদর্শন হ'ল বৌদ্ধ বিহাৰ, স্তুপা আৰু চৈত্যগৃহবোৰ। ইয়াৰে কিছুমানৰ গাঁথনি আছিল ভেটিবিহীনভাৱে থিয় কৰোৱা গাঁথনি আৰু আন কিছুমান আছিল পাহাৰৰ দাঁতিত শিলকাটি নির্মাণ কৰা গাঁথনি। সাঞ্চী, অমৰাৱতী, ভাৰহুট আৰু সাৰনাথৰ স্তুপাকেইটা হ'ল বৌদ্ধ কলা তথা স্থাপত্যশিল্পৰ সর্বোত্তম উদাহৰণ। পাহাৰৰ গাত বৃহৎ বৃহৎ গুহা নির্মাণ কৰা হৈছিল আৰু সেই গুহাক কেন্দ্র কৰি একোটা বৌদ্ধ বিহাৰ অথবা চৈত্য গঢ়ি উঠিছিল।

এই সময়ছোৱাতে বৌদ্ধ বর্ণনামূলক কলাও বিকশিত হৈছিল। স্থাপত্য কলাৰ জৰিয়তে বুদ্ধৰ জীৱন আৰু জাতকৰ কাহিনীবোৰ বর্ণনা কৰা হৈছিল। খৃষ্ট্রীয় প্রথম শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ সময়খিনিত অমৰাৱতী, ঘণ্টাশালা আৰু নাগার্জুনাকোণ্ডত নানান কলাসুলভ কার্য-কলাপ চলিছিল। বৌদ্ধধর্মৰ উপৰি অন্য ধর্মীয় সম্প্রদায় বোৰেও কলা আৰু স্থাপত্যৰ ক্ষেত্রলৈ অৱদান আগবঢ়াইছিল। এইখিনি সময়তে একমুখলিংগম অথবা

মনুষ্য চৰিত্রযুক্তি উপাদান (জাগ্রত) থকা বুলি ধৰি লোৱা লিংগমৰ উত্থান ঘটিছিল। এই যুগতেই মথুৰা আৰু গান্ধাৰ শিল্পকলাৰ বিকাশ ঘটিছিল।

উত্তৰ-মৌর্য যুগত স্থাপত্য শিল্পৰ আনুষংগিক ভাৱে ভাস্কর্য শিল্পৰো বিকাশ ঘটিছিল। তোৰণ (gateways), বেষ্টানি (railings) আৰু প্ৰৱেশদ্বাৰত (entrances) নানান স্থাপত্যৰ নস্কাৰ লগতে কিছুমান অকলশৰে থিয় কৰাই থোৱা ভাস্কর্যও দেখা যায়। অৱশ্যে এই যুগৰ প্ৰথমাৱস্থাৰ ভাস্কর্যবোৰত শিলৰ ব্যৱহাৰ সীমিত আছিল। কিন্তু খৃষ্টিয়ান যুগ আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে দাক্ষিণাত্য অঞ্চলৰ ভাস্কর্য শিল্পীসকলে লিকটা কলাৰ দক্ষতা অর্জন কৰিছিল। শিলৰ লগতে ভাস্কর্য শিল্পীসকলে হাতীদাঁতো ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লৈছিল।

জানি থোৱা ভাল

ভাৰতীয় কলাৰ ইতিহাস মৌর্য যুগৰ পৰা আৰম্ভ হৈছে বুলি কোৱা হয়। মৌর্য কলাক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সেই দুটা হৈছে ৰজাঘৰীয়া কলা (Court Art) আৰু জনপ্ৰিয় কলা (Popular Art) । প্ৰথম ভাগত স্তম্ভ কলা (Pillar Art) আৰু গুহাচিত্রক (Cave Art) সামৰি লোৱা হয়। স্তম্ভবোৰ অতি মসৃণকৈ নির্মাণ কৰা হৈছিল। অশোকে নির্মাণ কৰোৱা স্তম্ভবোৰৰ শীর্ষবোৰ আছিল একক শিলাখণ্ড। তাত অপূর্ব দক্ষতাৰে জন্তুৰ অৱয়ব কটা হৈছিল। সাৰনাথৰ স্তম্ভটোত সবাতোকৈ আকর্ষণীয় স্তম্ভশীর্ষ কটা হৈছিল। এই স্তম্ভশীর্ষটোকেই আধুনিক ভাৰত গণৰাজ্যৰ ৰাষ্ট্রীয় প্ৰতীক হিচাপে গ্রহণ কৰা হৈছে।

৯.৪.৩ গান্ধাৰ আৰু মধুৰা শিল্পকলা

উত্তৰ-মৌর্য যুগত ভাৰত, গ্রীছ, ৰোম আৰু ইৰানৰ মাজত থকা বাণিজ্যিক সম্পর্কই এক নতুন গতি লৈছিল। পণ্যদ্রব্যৰ লগতে এই দেশবোৰৰ সৈতে ভাৰতৰ সাস্কৃতিক আন্তঃক্রিয়াও আৰম্ভ হৈছিল। কলাৰ ক্ষেত্রখনত এই আন্তঃক্রিয়া পোনপটীয়া আৰু দৃশ্যমান আছিল এই সময়ছোৱাৰ উন্নত শিল্পকলাৰ ইয়াৰ এক উদাহৰণ হ'ল আফগানিস্তান আৰু উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত উত্থান ঘটা গান্ধাৰ শিল্পকলা (the Gandhara Art)

গান্ধাৰ শিল্পকলা হ'ল বিভিন্ন শৈলীৰ মিশ্রণেৰে বিকশিত হোৱা এটা ধাৰা। ইয়াত গ্রীক্-ৰোমান শৈলী আৰু প্রাচীনগ্রীচীয় (Hellenistic) তথা ভাৰতীয় আর্হিৰ সংমিশ্রণ দেখা যায়। গান্ধাৰ শিল্পকলাৰ উন্মেষে বৌদ্ধ পৰম্পৰাত উল্লেখ থকা অসংখ্য সৰগীয় সত্বা (celestial beings) আৰু বিভিন্ন সৰগৰ ধাৰণাবোৰক মূর্ত ৰূপ দিয়াত সহায় কৰিছিল। এই ধাৰণাবোৰক গান্ধাৰ ভাস্কর্য আৰু চিত্রকলাৰে প্রকাশ কৰা হৈছিল।

যিহেতু গান্ধাৰ শিল্পকলাত বিভিন্ন শৈলী আৰু কলাৰ সুস্পষ্ট প্ৰভাৰ আছে, সেয়েহে বিচিত্ৰতা অনুসৰি ইয়াক বিভিন্ন উপ-শাখাত ভগাব পৰা যায়। গান্ধাৰ শিল্পকলাৰে বিশষভাবে বৌদ্ধধর্মৰ বিষয়বস্তুবোৰ ফুটাই তোলা হৈছিল। অৱশ্যে অন্য দেৱ দেৱী আৰু বিষয়বস্তুক লৈয়ো গান্ধাৰ শিল্পকলাৰ চর্চা চলিছিল। বুদ্ধৰ মাতৃৰ প্ৰতিকৃতিৰ এথেনিয়ান মাতৃমূর্তিৰ (Athenian matran) সৈতে সাদৃশ্য আছিল। বুদ্ধৰ প্ৰতিচ্ছবিত এপ'ল' দেৱতাৰ দৰে মুখ অঁকা হৈছিল। গ্ৰীক্ দেৱ-দেৱতাই বুদ্ধক সন্মান জনাই থকাৰ দৃশ্য অঁকা / কটা হৈছিল।

গান্ধাৰ শিল্পকলাৰ এটা জনপ্ৰিয় মাধ্যম আছিল বিলাতীমাটিৰ প্লাষ্টাৰৰ (চূণ-চূর্কি/stucco) ব্যৱহাৰ। প্ৰথমে হাডডাত আৰু পাছত আফগানিস্তানৰ বামিয়ানত থকা বৌদ্ধবিহাৰ বোৰ চূণ-চূর্কিৰে সজা বুদ্ধ তথা বোধিসত্বসকলৰ মূর্তিৰে অলংকৃত কৰা হৈছিল। হাড্ডাৰ অপূর্ব চূণ-চুর্কি কলা আছিল স্থানীয় শিল্পীসকলৰ দক্ষতাৰ নিদর্শন। গান্ধাৰ শিল্পকলাৰ এটা অপূর্ব সুন্দৰ উদাহৰণ আছিল বামিয়ানৰ বুদ্ধমূর্তিটো। দুর্ভাগ্যজনকভাৱে তালিবানৰ আধিপত্যৰ কালত এই মূর্তিটো ধ্বংস কৰি পেলোৱা হৈছিল।

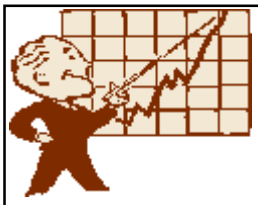
কুষাণ যুগত মথুৰা শিল্পকলাৰ বিকাশ হৈছিল। গান্ধাৰ শিল্পকলাৰ দৰে মথুৰা শিল্পকলাৰো মূল বিষয়বস্তুবোৰ বৌদ্ধধর্ম কেন্দ্রিক আছিল। মথুৰা আছিল বুদ্ধৰ প্ৰতিমূর্তি নির্মাণকাৰী কেন্দ্র। মধুৰা ভাস্কর্য শিল্পত দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিমূর্তিত বহুতো প্ৰাচীন গ্ৰীচীয় উপাদানৰ সংযোজন ঘটিছিল। যেনে- কেকোঁৰা চুলি আৰু বিভিন্ন ভাঁজত জপা কাপোৰ পিন্ধা মানুহৰ দৰে সাধাৰণ আদর্শবাদী বাস্তৱবাদ প্ৰধান নক্সাভিত্তিক উপাদান কিছুমানৰ নাম ল'ব পাৰি।

মধুৰাত বুদ্ধ মূর্তিৰ লগতে কুষাণ ৰজাসকলৰ মূর্তিও নির্মাণ কৰা হৈছিল। কালৰ সোঁতত মূৰ অংশটো খহি পৰা কণিষ্কৰ প্ৰতিমূর্তিটোক মধুৰা শিল্পকলাৰ এক অনন্য নিদর্শন বুলি গণ্য কৰা হয়। প্ৰতিমূর্তিটো বর্তমান মধুৰা সংগ্ৰহালয়ৰ সম্পদ। এই শিল্পকলাৰ জৰিয়তে নাৰীমূর্তিবোৰক অধিক স্বাধীন আৰু গতি বিধিসম্পন্ন কৰি উপস্থাপন কৰা হৈছিল। মথুৰা ভাস্কর্য শিল্পই বহুতো অতুলনীয় নমুনা সৃষ্টি কৰি থৈ গৈছে। শিল্পীসকলে ব্ৰাহ্মণ, জৈন আৰু বৌদ্ধধর্মৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিমূর্তি নির্মাণ কৰি থৈ গৈছে। তেওঁলোকে যক্ষ-যক্ষিণীৰ জীৱন্ত প্ৰতিমূর্তি তৈয়াৰ কৰাৰ লগতে ৰজা-মহাৰজাৰো প্ৰতিচছবি তথা প্ৰতিকৃতি নির্মাণ কৰিছিল।

চিন্তা-চর্চা কৰক — ৯.১

মৌর্যসকলৰ পাছৰ যুগবোৰত হোৱা কেইটামান গুৰুত্বপূর্ণ ধর্মীয় বিকাশৰ কথা লিখক।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ২। তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়কঃ

(ক) অশ্বঘোষ কোন আছিল?

.....

(খ) 'ঈশ্বৰ ত্রিত্ব'ৰ ধাৰণাটো অনুসৰি স্রষ্টা কোন?

.....

(গ) বিলাতীমাটিৰ প্লাষ্টাৰ (stucco) মানে কি?

.....

প্রশ্ন ৩। খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

(ক) ..... সকলে বৌদ্ধধর্মৰ প্রাচীন নীতি-নিয়মবোৰ অনুসৰণ কৰিছিল।

(খ) উত্তৰ-মৌর্য যুগত ভাস্কর্য শিল্পত শিলৰ লগতে.....ৰ ব্যৱহাৰো আৰম্ভ হৈছিল।

(গ) গান্ধাৰ শিল্পকলাই বিশেষভাৱে..... উপস্থাপন কৰিছিল।

৯.৫ সংগম সাহিত্য, সমাজ আৰু সংস্কৃতি

খৃষ্টপূর্ব প্রথম সহস্রাব্দৰ শেষৰফালে দক্ষিণ ভাৰত প্রাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ঐতিহাসিক যুগত প্রৱেশ কৰিছিল। এই সময়ছোৱাৰ সমসাময়িক ঘটনাৱলী প্রতিফলিত কৰা সাহিত্যক খতিয়ান সহজলভ্য। অশোকে তেওঁৰ খোদিত লিপিবোৰত দক্ষিণ ভাৰতৰ বাসিন্দাসকলক ছোনা, ছেৰা, পাণ্ড্যা, চেতিয়াপুত্র আৰু কেৰালাপুত্র বুলি উল্লেখ কৰিছিল। প্রথম তিনিটা ফৈদে পৰৱর্তী সময়ত ৰাজ্য গঠন কৰিছিল। সেই সময়ছোৱাৰ তথ্য জানিবলৈ আমি সেইখিনি সময়ত বিকাশ ঘটা সংগম সাহিত্যৰ সহায় ল'ব লাগিব। তলত এই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

৯.৫.১ সংগম সাহিত্য আৰু ইয়াৰ বিকাশ

দক্ষিণ ভাৰতৰ কথিত আৰু সাহিত্য ৰচনা হোৱা ভাষাবোৰৰ মাজত সবাতোকৈ পুৰণি ভাষাটো হ'ল তামিল। তামিল সাহিত্যৰ ইতিহাসে ঢুকি পোৱা কালছোৱা সংগম যুগতে আৰম্ভ হৈছিল। 'সংগম' হ'ল সংস্কৃত শব্দ 'সংঘ'ৰ তামিল ৰূপ। সংঘ মানে হ'ল একাধিক ব্যক্তি অথবা সংগঠনৰ গোট অথবা দল। 'সংগম' আছিল তামিল কবিসকলৰ মহাবিদ্যালয় অথবা সভা। এই মহাবিদ্যালয় অথবা সভাই সম্ভৱতঃ ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছিল। আমাৰ হাতত সংগমৰ প্রকৃত সংখ্যা জনাৰ কোনো

সমল নাই। একোটা সংগম কিমানদিন জুৰি সক্রিয় হৈ আছিল সেয়াও অজ্ঞাত। খৃষ্টীয় অষ্টম শতিকাৰ মাজভাগত ৰচিত এক তামিল টীকাৰ (Tamil Commentary) পৰা গম পোৱা গৈছে যে তিনিটা সংগম ৯,৯৯০ বছৰ ধৰি সক্রিয় হৈ আছিল। পৰম্পৰাগত বিশ্বাস অনুসৰি অগস্ত্য ঋষিয়ে দেনমাডুৰাই (দক্ষিণ মাডুৰাই)ত প্রথমটো সংগম গঠন কৰিছিল। দ্বিতীয় সংগম বহিছিল কাবাড়াপুৰমত। ইয়াত ৩৭০০ জন কবিয়ে ভাগ লৈছিল। তৃতীয় সংগম মাডুৰাইত পতা হৈছিল আৰু ইয়াত ৪৪৪ জন কবি উপস্থিত আছিল। এই সংখ্যাবোৰ অতিৰঞ্জিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা নুই কৰিব নোৱাৰি। অৱশ্যে প্রতিখন সংগমতে একাংশ বিশিষ্ট কবি আৰু পণ্ডিত উপস্থিত থকাৰ সম্ভাৱনা প্রবল।

সংগম সক্রিয় হৈ থকা যুগটোৱেই হ'ল সংগম সাহিত্যৰ যুগ। এই যুগৰ সমগ্র সাহিত্য সম্ভাৰৰ ভিতৰত এট্টগাই সংগ্রহক (Ettogai Collection) সবাতোকৈ পুৰণি বুলি গণ্য কৰা হয়। খৃষ্টপূর্ব তৃতীয় শতিকাৰ পৰা খৃষ্টাব্দ তৃতীয় শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত সকলো সাহিত্যক এই সংগ্রহৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। পৰৱর্তী সময়তো ইয়াত যথেষ্ট সংখ্যক সাহিত্য নতুনকৈ সংযোজন কৰা হৈছে।

সংগম সাহিত্যক প্রধানকৈ দুটা ভাগত ভগোৱা হয়- বর্ণনামূলক (Narrative) আৰু হিতোপদেশমূলক (didactic) গ্রন্থ। বর্ণনামূলক গ্রন্থবোৰক মেলানক্কু (Melanakku) বোলা হয়। ইয়াত ১৮ খন লঘু গ্রন্থ আছে। বর্ণনামূলক সংগম গ্রন্থবোৰে বীৰৰ গুণাণুকীর্তন কৰাৰ লগতে সেই সময়ছোৱাৰ মানুহৰ জীৱন বৃত্তান্ত আগবঢ়ায়। এই গ্রন্থবোৰৰ পৰা সেই সময়ৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্রশাসন সম্পর্কেও জানিবলৈ পোৱা যায়। হিতোপদেশমূলক গদ্যবোৰে ৰজা আৰু তেওঁৰ ৰাজসভাৰ বাবে এক আচাৰ সংহিতা আগবঢ়াইছিল। বিভিন্ন সামাজিক দল আৰু বৃত্তিৰ বাবেও এনে সাহিত্যৰ দ্বাৰা আচাৰ-সংহিতা আগবঢ়োৱা হৈছিল।

তিৰুভাল্লুৱৰৰ (Tiruvalluvar) তিৰুক্কুৰাল (Tirukkural) অথবা কুৰাল (Kural) ক লঘু হিতোপদেশমূলক কবিতাবোৰৰ ভিতৰত সর্বশ্রেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। শিলাপ্পডিকৰণ (Silappadikaram) আৰু মিণিমেকলই (Manimekalai) হ'ল দুখন তামিল মহাকাব্য। খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাত এই মহাকাব্য দুখন ৰচিত হৈছিল। দুয়োখন মহাকাব্যই প্রায় খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকালৈকে তামিলসকলৰ অর্থনৈতিক তথা সামাজিক জীৱনৰ ওপৰত মূল্যৱান আলোকপাত কৰি থৈ গৈছে।

৯.৫.২ সামাজিক পৰিস্থিতি আৰু সাংস্কৃতিক জীৱন

সংগম গ্রন্থবোৰে সংগম যুগত হোৱা সামাজিক বিৱর্তনৰ বহুকেইটা স্তৰ থকাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। প্রথম অৱস্থাত তামিলসকল আছিল মূলতঃ পশুপালক। দক্ষিণ

ভাৰতৰ বিভিন্ন অংশত চলা খনন কাৰ্যত কোৰ (hoes) আৰু কাঁচি (sickles) উদ্ধাৰ হৈছে। কিন্তু কোনো অঞ্চলতে নাঙল-যুঁৰলি উদ্ধাৰ হোৱা নাই। সাধাৰণ আহিলবোৰৰ লগতে যুদ্ধ আৰু চিকাৰত লগা আন বহুতো সামগ্ৰী, যেনে- কাঁড়ৰ জোঙা আগ, দীঘল তৰোৱাল আৰু যাঠি, কাইট থকা হুল, যাঠি আগ আদিও পোৱা গৈছে। এইবোৰ সমলে তামিল সকল অন্তহীন যুঁজ-বাগৰত লিপ্ত আৰু পোহনীয়া জন্তু চৰোৱা লোক আছিল বুলি সংগম গ্ৰন্থবোৰে কোৱা কথাক সমৰ্থন আগবঢ়ায়। গ্ৰন্থবোৰৰ পৰা গম পোৱা যায় যে যুঁজ বাগৰৰ দ্বাৰা লুণ্ঠিত সামগ্ৰীবোৰ আছিল জীৱন-যাপনৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল। সংগম সাহিত্যত প্ৰতিফলিত হোৱা সামাজিক বিৱৰ্তনৰ প্ৰাৰম্ভিক স্তৰটোৰ সম্ভৱ মেগালিথিক স্তৰৰ প্ৰথমাৱস্থাৰ সৈতে সম্পৰ্ক আছে।

খৃষ্টপূৰ্ব ২য় শতিকালৈকে ভাৰতীয় উপদ্বীপ অঞ্চলত মেগালিথ লোক বাস কৰিছিল। এই মানুহখিনিক মেগালিথ বোলাৰ কাৰণ হ'ল তেওঁলোকে সমাধিস্থল ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ টুকুৰাৰে বৃত্তাকাৰেঘেৰি দিছিল।

খৃষ্টপূব ৩য় শতিকালৈ মেগালিথ লোকসকল সাৰুৱা নদী অৱবাহিকা অঞ্চলবোৰলৈ আঁতৰি গৈছিল আৰু খেতি কৰাৰ প্ৰয়াস আৰম্ভ কৰিছিল। উত্তৰ অঞ্চলৰ বৈষয়িক সংস্কৃতি আৰু বণিক-আক্ৰমণকাৰী -ধৰ্মপ্ৰচাৰক আদিৰ প্ৰভাৱত মেগালিথিক লোকসকলেও অসংখ্য গাঁও আৰু নগৰ গঢ়ি তুলিছিল।

পৰিয়ালৰ মুৰব্বী জনে বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপভোগ কৰিছিল। কিন্তু সমূহ এটাৰ মুখিয়ালে তেওঁতকৈ উচ্চ পদমৰ্যাদা লাভ কৰিছিল। মুখিয়ালবোৰক ভেলিৰ (Velir) বোলা হৈছিল। হয়তো এনে মুখিয়ালসকলকেই মেগালিথিক প্ৰথাৰে সমাধিস্থ কৰা হৈছিল। অৱশ্যে, সমাজত সৰ্বোচ্চ পদমৰ্যাদা লাভ কৰিছিল ভেণ্টৰ (Ventor) অথবা ক্ষমতাশালী প্ৰধান দলপতিয়ে।

এই সময়ছোৱাত কবি অথবা চাৰণ (কবিতা ৰচোঁতা আৰু গোৱা ব্যক্তি) সকলে সমাজত যথেষ্ট সন্মান ভাল কৰিছিল। তেওঁলোকক তেওঁলোকৰ সৃষ্টিৰ বাবে সা-সম্পত্তিৰে পুৰস্কৃত কৰা হৈছিল। এনে সমাজত উপহাৰ প্ৰদান এক সাধাৰণ প্ৰথা আছিল। গোষ্ঠী অথবা ফৈদৰ মাজত অৰ্থনীতি সীমাৱদ্ধ আছিল। গোষ্ঠী অথবা ফৈদৰ পৰা কম সংখ্যক সদস্যক মুখিয়ালৰ সেৱাত অৰ্পণ কৰা হৈছিল। এনে সদস্যবোৰে মুখিয়ালৰ হৈ লুট-পাত চলাইছিল। গোষ্ঠী অথবা ফৈদৰ বাহিৰৰ লোকক শ্ৰমিক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰথা বহু পাচত আৰম্ভ হৈছিল। সংগম কবিসকলে বিভিন্ন বৃত্তিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে যদিও 'বৰ্ণ' ভিত্তিক সামাজিক শ্ৰেণীবিভাজনৰ কথা কতো পোনপটীয়াকৈ কোৱা নাই।

যোদ্ধা শ্রেণীটোৱেও সমাজত এক গুৰুত্বপূর্ণ স্থান দখল কৰি আছিল. ভেল্লালা (Vellala) অথবা ধনী খেতিয়কসকলে নাগৰিকৰ দ্বাৰা গঠিত সামৰিক কার্যালয়বোৰ (Civil Military Offices) পৰিচালনা কৰিছিল। এনে খেতিয়কৰ হাতত বিশাল পৰিমাণৰ মাটি আছিল। খেতি কৰা শ্রমিকসকলৰ সামাজিক অৱস্থা দাসবোৰতকৈ কিছু উন্নত আছিল। বিভিন্ন হস্তশিল্পীৰ অৱস্থাও কৃষি-শ্রমিকসকলৰ দৰেই আছিল। সংগম যুগত এক স্পষ্ট সামাজিক অসমতাই মানুহৰ মাজত শ্রেণীবিভাজনৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ধনী লোকসকলে ইটা আৰু চুকীৰে গঠা ঘৰত বাস কৰিছিল। দুখীয়া লোকৰ ঘৰবোৰ বোকামাটিৰে সজা আছিল। সমাজত সীমিত পৰিমাণে বহুবিবাহৰ প্রচলন আছিল। ওচৰ সম্পর্কীয় লোকৰ সৈতে বিবাহৰ অনুমতি আছিল। নাচনী আৰু গণিকাবোৰে নগৰ-চহৰত বাস কৰিছিল। নাৰীৰো উচ্চ শিক্ষা লাভৰ অধিকাৰ আছিল। সংগম সাহিত্যত মহিলা কবিৰ কবিতাও অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছিল।

সংগম যুগৰ মানুহে বিভিন্ন ধৰণৰ ধর্মীয় অনুশীলন আৰু বিশ্বাস মানি চলিছিল। ৰজাসকলে বলি-বিধান থকা বৈদিক ধর্ম মানি চলিছিল। সংগম কবিতাবোৰত শিৱ, কৃষ্ণ, বলৰাম আৰু সুব্রমণিয়াৰ উল্লেখ আছে। পাহাৰীয়া অঞ্চলৰ লোকে উপাসনা কৰা প্রধান স্থানীয় ভগৱান আছিল 'মুৰুগান'। মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিতে মুৰুগানক 'সুব্রমণিয়া' বুলি সম্বোধন কৰিবলৈ লোৱা হ'ল। প্রাৰম্ভিক সময়ছোৱাৰ সংগম সাহিত্যত বৌদ্ধধর্ম আৰু জৈনধর্মৰ কিছু উল্লেখ আছে। শ্রাৱকৰ উপস্থিতি, জৈন ধর্মৰ অনুগামী আৰু মাডুৰাইৰ জৈন বিহাৰবোৰে অঞ্চলটোত জৈন ধর্মৰ অস্তিত্ব প্রমাণ কৰে।

মেগালিথিক সংস্কৃতিৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াৰ মৃতদেহ সৎকাৰ প্রথা। এই সৎকাৰ প্রথাকে মেগালিথ বোলা হয়। সৎকাৰস্থান বিভিন্ন ধৰণৰ লোহাৰ অস্ত্র-শস্ত্র, ৰঙা আৰু ক'লা মাটিৰ পাত্রৰে ওপচাই পেলোৱা হৈছিল। সমগ্র উপদ্বীপ অঞ্চলতে সৎকাৰ প্রথাত আশ্চর্যকৰ একে ৰূপতা দেখা পোৱা গৈছে। মাটিৰ পাত্রবোৰ বিভিন্ন আকৃতিৰ। মৃতকৰ লগত ৰখা লোৰ বস্তুবোৰ হ'ল- ফেৰেঙণিৰ দৰে পেটী থকা কুঠাৰ, কাঁচি, ত্রিপদী, ত্রিশূল বন্তি ওলমাব পাৰ হাকোটা, কাঁড়ৰ জোঙা মূৰ আৰু লেম্প। কেতিয়াবা সোণৰ অলংকাৰ আৰু তাম অথবা শিলেৰে তৈয়াৰী সামগ্রীও খনন কার্যৰ সময়ত উদ্ধাৰ হৈছে। দক্ষিণৰ ৰাজ্যবোৰে কলা, স্থাপত্য, চিত্র আৰু ভাস্কর্য ক্ষেত্রলৈ অতুলনীয় অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে। এই সময়ছোৱাত বহুতো ধুনীয়া মন্দিৰ, গুহা আৰু বিহাৰ নির্মাণ কৰা হৈছিল।

সংগম যুগতেই তামিল সাহিত্যৰ যথেষ্ট বিকাশ ঘটিছিল। সংগম সাহিত্যৰ বিকাশৰ কথা আমি আগতে আলোচনা কৰিলোঁ। সংগ্রম গ্রন্থবোৰৰ লগতে টোলক্কাপিয়ম (Tolkkapiyam) নামৰ আন এখন গ্রন্থ আছে। গ্রন্থখনৰ বিষয়বস্তু হ'ল ব্যাকৰণ আৰু কাব্যতত্ব (poetics) নন্দন তত্ব।

জানি থোৱা ভাল

দক্ষিণ ভাৰতৰ লোক আৰু ৰাজ্যবোৰৰ প্ৰাচীন উল্লেখ তিনিটা ৰূপত সংৰক্ষিত হৈ আছে। ৰূপকেইটা হ'ল- অশোকৰ খোদিত লিপিসমূহ, সংগম সাহিত্য আৰু মেগাস্থিনিছৰ বিৱৰণ। অশোকৰ দ্বিতীয় তথা ত্ৰয়োদশ শিলালিপিত ছোলা, পাণ্ড্যা, সত্যপুত্ৰ, কেৰালাপুত্ৰ আৰু তাম্বাপান্নী নামৰ দক্ষিণ ভাৰতীয় ৰাজ্যকেইখনৰ কথা উল্লেখ আছে। মেগাস্থিনিছেও এই ৰাজ্যকেইখনৰ কথা লিখি থৈ গৈছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৪। খালী ঠাই পূৰণ কৰকঃ

(ক) সংগম সমাজত.....বুলি কোৱা মুখিয়াল সকলক উচ্চ মৰ্যদা প্ৰদান কৰা হৈছিল।

(খ) .....সকলে সংগম সমাজত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰিছিল।

(গ) ৰজাসকলে বলি-বিধান থকা.....ধৰ্ম পালন কৰিছিল।

প্ৰশ্ন ৫। শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নিৰ্ণয় কৰক-

(ক) সংগম গ্ৰন্থবোৰৰ মতে যুঁজি লুণ্ঠন কৰি অনা সামগ্ৰীবোৰ আছিল জীৱিকাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস।

(খ) সংগম যুগত কবিসকলক যথেষ্ট সন্মান কৰা হৈছিল।

(গ) সংগম যুগত নাৰীক উচ্চশিক্ষা লাভৰ সুবিধা দিয়া হোৱা নাছিল।

৯.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- মৌর্যবংশৰ পতনৰ পাচত বহুতো নতুন ৰাজ্যৰ উত্থান ঘটিছিল এই সময়ছোৱাত সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰখনৰ সৰ্বাংগীন বিকাশ হৈছিল।
- গান্ধাৰ শিল্পকলা হ'ল ভাৰতীয় আৰু গ্ৰীক্ কলাৰ এক অনন্য মিশ্ৰণ।
- মথুৰা শিল্পকলাই ভাৰতীয় সংস্কৃতিলৈ সুদূৰ প্ৰসাৰী অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে।
- ভাৰতীয় উপদ্বীপ অঞ্চলৰ সামাজিক তথা সাংস্কৃতিক ইতিহাস ব্যাখ্যা কৰাত সংগম সাহিত্যই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে।
- সংগম সমাজ আৰু সংস্কৃতি সমসাময়িক উত্তৰ ভাৰতীয় সমাজ-সংস্কৃতিতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক আছিল।

৯.৭ অধিক জানিবলৈ

1. Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
2. Thapar, Romila. (2002). *The Penguin History of Early India from The Origins to A D 1300.* New Delhi, The Penguin Group.
3. Tripathi, Ramashankar. (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd

৯.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্ন উত্তৰঃ (ক) পুষ্যমিত্র, (খ) অগ্নিমিত্র, (গ) ৭৮ খৃষ্টব্দ (ঘ) খোটান, কাশ্বগৰ, য়াৰকন্দ, (ঙ) বাসুমিত্র, (চ) কণিষ্কৰ ৰাজসভাৰ এজন মহান দার্শনিক (ছ) চিমুকা (জ) প্রথম সতকৰণী

২ নং প্রশ্ন উত্তৰঃ (ক) মৌর্যসকলৰ পৰৱর্তী যুগৰ এজন প্রখ্যাত সাহিত্যিক (খ) ব্রহ্মা (গ) গান্ধাৰ শিল্পকলাত ব্যৱহৃত এটা জনপ্রিয় মাধ্যম

৩ নং প্রশ্ন উত্তৰঃ (ক)হীনযান (খ) হাতীদাঁত (গ) বৌদ্ধধর্মৰ সৈতে জড়িত বিষয়বস্তু

৪ নং প্রশ্ন উত্তৰঃ (ক) ভেলিৰ (খ) যোদ্ধ শ্রেণীটোৱে (গ) বৈদিক

৫ নং প্রশ্ন উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ (গ) অশুদ্ধ

৯.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) **বস্তুধর্মী প্রশ্ন** (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

১ নং প্রশ্নঃ 'মাধ্যমিকাসূত্র'ৰ / 'মাধায়ামিকাসূত্র'ৰ লেখক কোন?

২ নং প্রশ্নঃ হলা কোন আছিল?

৩ নং প্রশ্নঃ চতুর্থ বৌদ্ধ মহাসভাৰ প্রধান উদ্দেশ্য কি আছিল?

৪ নং প্রশ্নঃ প্রথম সংগম কোনে গঠন কৰিছিল।

৫ নং প্রশ্নঃ আদিতে তামিলসকলৰ প্রধান বৃত্তি কি আছিল?

৬ নং প্রশ্নঃ 'ভেলিৰ'ৰ বিষয়ে আপুনি কি জানে?

(খ) **চমু প্ৰশ্ন** (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

১। সংগম যুগত সমাজত মহিলাৰ অৱস্থা কেনেকুৱা আছিল?

২। 'চৈত্য' কি?

৩। জৈন ধৰ্মৰ দিগম্বৰ আৰু শ্বেতম্বৰ সকলৰ মাজত কি প্ৰভেদ আছে?

৪। কুষাণ প্ৰশাসনৰ বিষয়ে কি জানে?

৫। চমুটোকা লিখকঃ (i) মৌৰ্যসকলৰ পাচৰ যুগৰ ভাষা আৰু সাহিত্য (i i) গান্ধাৰ আৰু মথুৰা শিল্পকলা (i i i) সংগম যুগৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱন

(গ) **ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন** (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

১ । মৌৰ্যসকলৰ পৰৱৰ্তী যুগত উত্থান ঘটা নতুন ৰাজ্যবোৰৰ বৰ্ণনা দিয়ক।

২ । মৌৰ্যসকলৰ পৰৱৰ্তী যুগত কলা, স্থাপত্য আৰু ভাস্কৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা বিকাশৰ বিষয়ে লিখক।

৩। মৌৰ্যসকলৰ পৰৱৰ্তী যুগৰ মানুহৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস আলোচনা কৰক।

৪। সংগম সাহিত্যৰ বিকাশ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১০ ঃ গুপ্ত সাম্রাজ্য

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য

১০.২ পৰিচয়

১০.৩ গুপ্ত বংশৰ উত্থান

১০.৪ গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ

১০.৪.১ সমুদ্র গুপ্তৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ নীতি

১০.৪.২ দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ নীতি

১০.৫ গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ সুদৃঢ়কৰণ

১০.৬ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্রশাসন

১০.৬.১ প্রশাসনিক বিভাগ

১০.৬.২ ন্যায়িক বিভাগ

১০.৬.৩ ৰাজহ প্রশাসন

১০.৭ গুপ্তবংশৰ পতন

১০.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১০.৯ অধিক জানিবলৈ

১০.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১০.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্রাচীন ভাৰতত গুপ্ত বংশৰ উত্থান আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ আৰু সুদৃঢ়কৰণ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- গুপ্ত বংশৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্রশাসন বর্ণনা কৰিব পৰিব,
- গুপ্তসকলৰ আর্থ-সামাজিক অৱস্থা আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- গুপ্ত শাসকসকলৰ অধীনত হোৱা ধর্মীয় তথা সাংস্কৃতিক বিকাশ বর্ণনা কৰিব পাৰিব,
- গুপ্তবংশৰ পতনৰ কাৰণবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

১০.২ পৰিচয়

ভাৰতীয় ইতিহাস লুটিয়াই চালে দেখা যায় যে ইয়াত বিভিন্ন সময়ত বহুকেইখন সাম্রাজ্য গঠিত হৈছিল। আমি ইতিমধ্যে মৌৰ্য সকলৰ পতনৰ পাচত অন্য বংশৰ সাম্রাজ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ উচ্চকাংক্ষাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো। শুংগ, কুষাণ, সাতবাহন আদিৰ দৰে ৰাজবংশবোৰে মৌৰ্যসকলৰ স্থান লোৱাৰ চেষ্টা চলাইছিল যদিও খৃষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ গুপ্তবংশই ভাৰতীয় ৰাজনীতিত প্ৰৱেশ নকৰা পৰ্যন্ত প্ৰকৃতাৰ্থত সাম্রাজ্য প্ৰতিষ্ঠা হোৱা নাছিল বুলি ক'ব নোৱাৰি। অৱশ্যে, ৰোমিলা থাপৰৰ দৰে পণ্ডিতে গুপ্তবংশৰ সাম্রাজ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ প্ৰয়াসক সাম্রাজ্যৰ ধাৰণাটোৰ শুদ্ধ বাস্তৱায়িতকৰণ বুলি স্বীকৃতি দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰি আহিছে। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল গুপ্ত সকলৰ প্ৰশাসনৰ বিকেন্দ্ৰীভূত ৰূপটো। কাৰণ যিয়েই নহওক, গুপ্ত বংশৰ শাসনকাল (খৃষ্ট্ৰীয় ৪র্থ শতিকাৰ পৰা আৰম্ভ হৈ ষষ্ঠ শতিকালৈকে) হ'ল ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এছোৱা গুৰুত্বপূৰ্ণ সময় । এই সময়ছোৱাত ভাৰতীয়সকলৰ জীৱনৰ প্ৰায় সকলো দিশেই উৎকৰ্ষতাৰ চৰম সীমা পাইছিল আৰু ধ্ৰুপদী ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল।

এই অধ্যায়টিত গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। গুপ্ত বংশৰ উত্থান, গুপ্ত শাসকসকলৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ আৰু সুদৃঢ়কৰণৰ নীতি, গুপ্ত প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা, গুপ্ত যুগৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, গুপ্ত যুগৰ ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতি বিকাশ আৰু গুপ্ত বংশৰ পতনৰ কাৰণবোৰ এই অধ্যায়টিৰ আলোচ্য বিষয়।

১০.৩ গুপ্ত বংশৰ উত্থান

প্ৰাচীন ভাৰতৰ অধিকাংশ ৰাজশাসন চলোৱা বংশৰ দৰেই গুপ্ত বংশৰ উৎপত্তিৰ কাহিনীও অস্পষ্ট প্ৰকৃতিৰ । বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ইতিহাসবিদে গুপ্ত বংশৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় ভিন ভিন তথ্য আগবঢ়াই আহিছে। কিছুমান ইতিহাসবিদৰ মতে গুপ্তসকল আছিল মগধৰ অধীনস্থ সৰু প্ৰদেশ এখনৰ শাসক। আন কিছুমান ইতিহাসবিদৰ মতে গুপ্তসকলৰ প্ৰকৃত বাসভূমি আছিল গংগানদীৰ পশ্চিম দিশৰ সমভূমি অঞ্চল। আন এচাম ইতিহাসবিদে গুপ্ত ৰজাসকলৰ নামৰ আধাৰত তেওঁলোকক বৈশ্য বৰ্ণৰ লোক বুলি ক'ব খোজে। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে এচামৰ মতে তেওঁলোক আছিল ব্ৰাহ্মণ।

গুপ্ত বংশৰ প্ৰকৃত উত্থান জানিবলৈ আমি তেওঁলোকৰ লিখিত খতিয়ানলৈ মন কৰিব লাগিব। খতিয়ানত গুপ্ত পৰিয়াল হিচাপে প্ৰথম তিনিজন শাসকৰ নাম উল্লেখ কৰা আছে। শাসক তিনিজন হ'ল- মহাৰাজ শ্ৰীগুপ্ত, তেওঁৰ পুত্ৰ ঘটোৎকচগুপ্ত আৰু ঘটোৎকচগুপ্তৰ পুত্ৰ মহাৰাজাধিৰাজ প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্ত। বিভিন্ন লিখিত খতিয়ানৰ আধাৰত অধিকাংশ ইতিহাসবিদে এতিয়া নিশ্চিত কৰিছে যে খৃষ্ট্ৰীয় চতুৰ্থ শতিকাত কৰতলীয়া মুখিয়ালসকলক সাধাৰণতে মহাৰাজ আৰু স্বতন্ত্ৰ ৰজাবোৰক মহাৰাজধিৰাজ বুলি সম্বোধন কৰাৰ পৰম্পৰা আছিল । এই বিৱৰণ মতে গুপ্ত বংশৰ প্ৰথম শাসক দুজন আছিল সামন্ত প্ৰভু (feudatory chief) কিন্তু তেওঁলোকৰ অধিপত্য থকা অঞ্চলবোৰ নাম আজি পৰ্যন্ত জানিব পৰাহোৱা নাই ।

চিত্র ১০.১ গুপ্ত সাম্রাজ্য

উৎস ঃ Google Image

জানিথোৱা ভাল

খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাত ভাৰত ভ্ৰমণলৈ অহা চীনা পৰিব্ৰজক আই-চিঙে (I-tsing) প্ৰথম গুপ্ত শাসক শ্ৰীগুপ্ত (২৭৫-৩০০ খৃষ্টাব্দ) ৰ বিষয়ে কিছু মন্তব্য কৰি থৈ গৈছে। এই মন্তব্য ভাৰসাযোগ্য সমলত পৰিণত হৈছে। আই-চিঙৰ লেখনীৰ পৰা গম পোৱা গৈছে যে উত্তৰ বংগৰ কিছু অংশ আৰু বিহাৰক সামৰি লৈ শ্ৰীগুপ্তই ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। তেওঁ বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু মৃগশিখাবনৰ কাষত চীনা তীৰ্থযাত্ৰীৰ বাবে এটা মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰোৱাইছিল। ৰাকাটক খতিয়ান (The Vakataka) ৰ পৰা জনা যায় যে শ্ৰীগুপ্তক আদিৰজা অথবা গুপ্ত বংশৰ প্ৰথমজন ৰজা বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। শ্ৰীগুপ্তৰ পাচত ঘটোৎকচগুপ্ত ৰাজপাটত বহিছিল।

ঘটোৎকচগুপ্তৰ পাচত প্রথম চন্দ্রগুপ্ত ৰজা হৈছিল। তেওঁ আছিল গুপ্ত বংশৰ তৃতীয়জন ৰজা। তেওঁৰ দিনতেই গুপ্ত বংশই অস্পষ্টতাৰ ওৰণি আঁতৰাই ইতিহাসত নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল। প্রথম চন্দ্রগুপ্তই ভৱিষ্যতৰ সাম্রাজ্যবাদী গুপ্তসকলৰ পৰিচয় নির্ণয়ৰ ভেটি গঢ়ি দিছিল। প্রথম চন্দ্রগুপ্তই লিচ্ছবি পৰিয়ালৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল। লিচ্ছবি হ'ল উত্তৰ বিহাৰৰ এক পুৰণি প্রতিষ্ঠিত গণ-সংঘ। কিন্তু পাচলৈ ই নেপাল ৰাজ্যৰ সৈতে যুক্ত হৈছিল। লিচ্ছবি-গুপ্ত বৈবাহিক সম্পর্কই গুপ্ত ৰাজশক্তিৰ ভৱিষ্যৎ উত্থানত এক বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছিল। প্রখ্যাত ইতিহাসবিদ ৰোমিলা থাপৰে এইবুলি মত প্রকাশ কৰিছে যে গুপ্তসকলৰ কোনো ৰাজবংশীয় ইতিহাস নাছিল। এনে পৰিস্থিতিত এক পুৰণি প্রতিষ্ঠিত পৰিয়ালৰ সৈতে স্থাপিত হোৱা বৈবাহিক সম্পর্কই তেওঁলোকৰ বাবে এক গ্রহণযোগ্যতাৰ মোহৰৰ দৰে কাম কৰিছিল। ভি.এ. স্মিথৰ মতে লিচ্ছবি ৰাজকুমাৰী কুমাৰাদেৱীয়ে নিজ স্বামীলৈ যৌতুক হিচাপে বহুতো প্রভাৱশালী লোকৰ তালিকা লৈ আহিছিল। কালক্রমত ইয়েই প্রথম চন্দ্রগুপ্তক মগধ আৰু চববুৰীয়া দেশবোৰত এক উচ্চ আসন দিছিল। আন কথাত, প্রথম চন্দ্রগুপ্তৰ বাবে বৈবাহিক সম্পর্ক সামাজিক দিশেৰে নহয় ৰাজনৈতিক দিশেৰে গুৰুত্বপূর্ণ আছিল।

ভৰতীয় ৰাজনীতিত নিজৰ স্থিতি সুস্থিৰ কৰি লোৱাৰ পাচত প্রথম চন্দ্রগুপ্তই গংগা নদীৰ কেন্দ্রীয় সমতলভূমিত নিজ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰাত সফল হৈছিল। এই অঞ্চলত মগধ, চাকেট আৰু প্রয়াগৰ দৰে কেইটামান গুৰুত্বপূর্ণ এলেকা অন্তর্ভুক্ত আছিল। এই অঞ্চলকেইটা নিজ ৰাজ্যৰ অধীনস্থ কৰাৰ পাচত তেওঁ এজন স্বতন্ত্র ৰজাত পৰিণত হৈছিল আৰু মাহৰাজাধিৰাজ অর্থাৎ ৰজাৰ ৰজা শিৰোনাম ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। প্রথম চন্দ্রগুপ্তৰ অভিযানৰ আধাৰত কিছুমান ইতিহাসবিদে ঠাৱৰ কৰিছে যে সমগ্র বিহাৰ, পূর্ববংগ অথবা সমতটৰ অংশটো বাদ দি বংগৰ এক অংশ আৰু উত্তৰ প্রদেশৰ পূৱ অংশ (বেনাৰসলৈ বিস্তৃত অঞ্চলটো) টো প্রথম চন্দ্রগুপ্তৰ ৰাজ্যৰ সীমা আছিল। কিন্তু তেওঁৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰৰ প্রশ্নটোক লৈ বহুতো সন্দেহ আছে। প্রথম চন্দ্রগুপ্তৰ ৰাজপাটত বহাৰ সময় আছিল আনুমানিক ৩১৯-৩২০ খৃষ্টাব্দ। সেই সময়ৰ পৰাই গুপ্তযুগৰ আৰম্ভণি বুলি ধৰা হয়। সেই সময়ছোৱাৰ পৰাই প্রথম চন্দ্রগুপ্তৰ শাসনৰ ৰাজনৈতিক গুৰুত্ব আলোচনা কৰা হয়। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা ইয়াকে ক'ব পাৰি যে গুপ্ত বংশৰ প্রথম শাসক তিনিজনে নিজকে ভাৰতীয় ৰাজনীতিৰ উত্থিত শক্তিৰূপে সফলভাৱে প্রতিষ্ঠা কৰিছিল।

চিন্ত চর্চা কৰক- ১০.১

গুপ্ত বংশৰ শাসকসকলৰ এখন তালিকা প্রস্তুত কৰক।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক -

(ক) গুপ্ত বংশৰ প্রথম শাসক তিনিজন আছিল ক্রমে-

..... আৰু .....

(খ) স্বতন্ত্র ৰজাৰোৰে নিজকে ..... বুলি ক'বলৈ ভাল পাইছিল ।

(গ) প্রথম চন্দ্রগুপ্তই লিচ্ছৱী ৰাজকুমাৰী ..... ক বিয়া কৰাইছিল ।

প্রশ্ন নং ২ঃ লিচ্ছৱী -গুপ্ত বৈবাহিক সম্পর্কই কেনেকৈ গুপ্তসকলক সহায় কৰিছিল?
(প্রায় ৬০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

১০.৪ গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ

গুপ্ত বংশৰ শাসকসকলে ভাৰতত এখন বিশাল সাম্রাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁলোক আছিল বিজয় সাবস্ত্য কৰাত দক্ষ যোদ্ধা। তৰোৱালৰ বলেৰে তেওঁলোকে বিভিন্ন অঞ্চল গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ অধীন কৰিছিল। তলৰ শিতানবোৰত আমি গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ সম্পর্কে আলোচনা কৰিম।

১০.৪.১ সমুদ্রগুপ্তৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ নীতি

গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ প্রকৃত বিস্তাৰ আছিল মহান গুপ্ত সম্রাট সমুদ্রগুপ্তৰ কৃতিত্ব। তেওঁ প্রায় ৩৩৫ খৃষ্টাব্দত সিংহাসনত বহিছিল। তেওঁৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ বিষয়ে জনাৰ প্রধান উৎস হ'ল এটা সুদীর্ঘ প্রশস্তি গান। এলাহাবাদত উদ্ধাৰ হোৱা অশোক স্তম্ভ এটাত এই গান খোদিত কৰা আছে। স্তম্ভটোক 'এলাহাবাদ স্তম্ভ প্রশস্তি' নামেৰে জনা যায়। এই প্রশস্তিগানটোৰ ৰচক আছিল তেওঁৰ ৰাজকবি হৰিসেন।খোদিত লিপিখনৰ উপৰি ভিটাৰী মোহৰ আৰু স্তম্ভ, বিভিন্ন মুদ্রা, বায়ুপূৰাণ তথা ভগৱত পুৰাণৰ পৰাও সেই সময়ছোৱাৰ ভাৰতবর্ষৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিবলৈ পোৱা যায়।

সংস্কৃত অভিধা 'তল্য কুলজ' অর্থাৎ একে সমানকৈ জন্মা ৰাজকুমাৰসকলৰ অধিকাৰৰ ভিত্তিত গুপ্ত সাম্রাজ্যত এক গৃহযুদ্ধ চালিছিল বুলি এটা বিতর্ক প্রচলিত । এলাহাবাদ প্রশস্তিত স্পষ্টভাৱে উল্লেখ আছে যে ৰাজসভাৰ পূর্ণকালীন অধিৱেশনত পিতৃ প্রথম চন্দ্রগুপ্তই পৰৱর্তী সম্রাট হিচাপে সমুদ্রগুপ্তৰ নাম মনোনিত কৰিছিল। তেওঁৰ নাম মনোনিত হোৱা কথাটোৱে সম্ভৱত ঃ একে সমান জন্মৰ ৰাজকুমাৰসকলক অসন্তুষ্ট কৰিছিল। কিছুমান ইতিহাসবিদৰ মতে এই অসন্তুষ্টিৰ বাবেই ইতিহাসত ধূসৰ উপস্থিতি থকা ৰাজকুমাৰ কছৰ নেতৃত্বত এক বিদ্রোহৰ সূচনা হৈছিল। কছক সমুদ্রগুপ্তৰ জেষ্ঠভাতৃ বুলি ভবা হয়। কিন্তু পৰৱর্তীকালত মুদ্রাৰ পৰা পোৱা প্রমাণ অনুসৰি কছ আছিল সমুদ্রগুপ্তৰ এজন মিত্র। অৱশ্যে সকলো পণ্ডিতে আজি পর্যন্ত এই বিষয়টোত একমত হ'ব পৰা নাই। বিষয়টো সন্দর্ভত অধিক গৱেষণাৰ অৱকাশ আছে। কিন্তু এটা কথাত কাৰো দ্বিমত নাই যে সমুদ্রগুপ্তই পথৰ সকলো বাধা আঁতৰাই সফলতাৰে ৰাজপাটত বহিছিল।

'এলাহাবাদ স্তম্ভ লিপি' ৰ পৰা সমুদ্রগুপ্তৰ ৰাজ্যজয়ৰ এক আকর্ষণীয় তালিকা উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। লিপিত তেওঁ জয় কৰা ৰাজ্য আৰু অঞ্চলবোৰৰ নাম আছে। সেই ৰাজ্য তথা অঞ্চলবোৰ কেনে ধৰণে কিমান পর্যায়লৈ সমুদ্রগুপ্তৰ অধীন আছিল লিপিত তাৰো উল্লেখ আছে। সেই তালিকাৰখনৰ আধাৰত সমুদ্রগুপ্তৰ বিজয় আভিযানক তলত দিয়া ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি-

মহান সম্রাট সমুদ্রগুপ্তই গংগা -যমুনা উপত্যকাৰ চুবুৰীয়া ৰাজ্যবোৰক নিজৰ কৰি সাম্রাজ্য বিস্তাৰ অভিযান আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁ দূৰণীবটীয়া দক্ষিণ ভাৰতত নিজ অভিযান আৰম্ভ কৰাৰ আগতে গৃহভূমিত নিজ অৱস্থা গজগজীয়া কৰি ল'ব খুজিছিল। প্রথমিক অভিযানৰ কালছোৱাত তেওঁ আধুনিক উত্তৰ প্রদেশ আৰু মধ্য ভাৰতৰ চাৰিখন প্রধান ৰাজ্যক পৰাস্ত কৰিছিল। ৰাজ্যকেইখনৰ ৰজা আছিল অহিছত্রৰ অচ্যুত (আধুনিক যুগৰ উত্তৰ প্রদেশৰ ৰামনগৰ আৰু ৰাই বৰেইলী জিলা), মথুৰাৰ নাগসেনা, পদ্মাৱতীৰ গণপতি নাগা (গোৱালিয়ৰ) আৰু কোটা পৰিয়ালৰ ৰাজকুমাৰ (এতিয়াও সুনিশ্চিত নহয়)।

সমুদ্রগুপ্ত আছিল এগৰাকী সুদক্ষ বিজেতা। গৃহভূমি মগধ আৰু ইয়াৰ চৌপাশৰ অঞ্চলবোৰত তেওঁৰ অৱস্থান সুদৃঢ় কৰি লোৱাৰ পাচত তেওঁ দক্ষিণাপথ (দক্ষিণ ভাৰত) অভিমুখে যাত্রা কৰিছিল। সমুদ্রগুপ্তৰ দক্ষিণ ভৰত বিজয় অভিযানক ধর্মবিজয়ৰ তত্বেৰে যুগুত কৰা হৈছিল। এই আকর্ষণীয় তত্বটো তিনিটা মূল নীতিৰ ওপৰতআধাৰিত - গ্রহণ (শত্রু আটক), মোক্ষ (মুক্তি) আৰু অনুগ্রহ (শত্রুক পুনৰসংস্থাপিত কৰি ধন্য

কৰা নীতি) দক্ষিণ ভাৰত অভিযান কালত সমুদ্রগুপ্তই প্রায় ১২ জন ৰজাক পৰাস্ত কৰিছিল। তেওঁলোকক প্রথমে আটক কৰা হৈছিল আৰু পাচত মুকলি কৰি দিয়া হৈছিল। তাৰ পাচত তেওঁলোকক নিজ নিজ ৰাজ্য ঘূৰাই দিয়া হৈছিল। এলাহাবাদ প্রশস্তিত উল্লেখ থকা এই ৰজাকেইজন হ'ল- কোশলৰ মহেন্দ্র (বিলাসপুৰ, ৰাইপুৰ, চম্বলপুৰ জিলা), মহাকান্তাৰৰ ব্যাঘৰাজা (ওড়িশাৰ জয়পুৰ অঞ্চলৰ বনভূমি), কুৰালাৰ মহাৰাজ (এতিয়াও নিশ্চিত হ'বলৈ বাকী আছে), পিশ্বাতাপুৰমৰ মহেন্দ্রগিৰি (গোদাবৰী জিলাৰ পীঠপূৰম), কোট্টৰৰ স্বামীদত্ত (গঞ্জম জিলা), এৰাণ্ডপাল্লাৰ দমন (ভিঝাগোপট্ট'ম জিলা), কাঞ্চীৰ বিষ্ণুগোপ, ভেংগীৰ হস্তীবর্মন (কৃষ্ণা-গোদাবৰী জিলাৰ এল্লোৰ), আভামুক্তাৰ নীলৰাজ এতিয়াও নিশ্চিত হবলৈ বাকী আছে।), পালাক্কাৰউগ্রসেন (ভেল্ল'ৰ জিলা), দেৰৰাষ্ট্রৰ কুভেৰা (গপতম জিলা) আৰু কুশলপূৰৰ ধনঞ্জয় (উত্তৰ আৰকোট জিলা)।

যেতিয়া সমুদ্রগুপ্ত দক্ষিণ ভাৰত বিজয় অভিযানত ব্যস্ত আছিল, সেই সময়ছোৱাত সম্ভৰত দুজনমান উত্তৰ ভাৰতীয় ৰজাই পৰিস্থিতিৰ সুযোগ লৈ তেওঁৰ বিৰুদ্ধে বিদ্রোহ কৰিছিল। সমস্যাটোক সমাধান কৰিবলৈ সমুদ্রগুপ্ত গৃহৰাজ্যলৈ তাততৈয়াকৈ উভতি আহিছিল। ইতিমধ্যে তেওঁৰ বিজয় অভিযান প্রতিহত কৰিবলৈ নজন বিদ্রোহী ৰজাই সম্মিলিত শক্তি গঠন কৰিছিল। ইয়াৰে তিনিজন আছিল মধ্য ভাৰতৰ নাগা শাসক - অচ্যুত, নাগসেনা আৰু গণপতি নাগা সমুদ্রগুপ্তই তিনিও জনকে আগতেই পৰাস্ত কৰিছিল। সম্মিলিত শক্তিত যোগদান কৰা আন ছজন ৰজা আছিল ৰুদ্রদেৱ (পাচত ৰাকাটক ৰজা প্রথম ৰুদ্রসেনা বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছে।), মাটিলা (পশ্চিম উত্তৰ প্রদেশ), নাগদত্ত, নান্দিন, বালবর্মন আৰু তিনিজন মধ্য ভাৰতৰ নাগা শাসক। কবি হৰিসেনে বর্ণনা কৰি থৈ গৈছে যে এই আটাইকেইজন ৰজাই যৌথ প্রচেষ্টা চলোৱাৰ পাচতো সমুদ্রগুপ্তই তেওঁলোকক পৰাজিত কৰি তেঁলোকৰ ৰাজ্য সমুলধ্বে ধবংস কৰিছিল।

এই তিনিটা বৃহৎ অভিযানৰ উপৰি সমুদ্রগুপ্তই মধ্য ভাৰত আৰু ভেক্কান অঞ্চলৰ কেইজনমান বন ৰজা (Forest King) অথবা জনজাতীয় মুখিয়ালকো পৰাজিত কৰিছিল। লগতে প্রসিদ্ধ 'নৰম গণৰাজ্য' কো (Nine Republic) সমুদ্রগুপ্তই নিজৰ দখললৈ আনিছিল । এই গণৰাজ্য ন খনৰ ভিতৰত প্রাচীন মালৱা, য়দ্ধ্যেয় আৰু মাদ্রাকা গণৰাজ্যও আছিল। কিন্তু সমুদ্রগুপ্তৰ এই জনজাতীয় এলেকা তথা গণৰাজ্য বিজয়ে পৰৱর্তী সময়ৰ গুপ্ত শাসক সকলৰ বাবে বিষম পৰিণতি কঢ়িয়াই আনিছিল। একেদৰে, যেতিয়া হুনসকলে পঞ্জাৰ আৰু ৰাজস্থান সামৰি উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত আক্রমন

কৰিছিল তেতিয়া গংগাৰ সম ভূমি অঞ্চলৰ বাবে মধ্যৱৰ্তী প্ৰতিৰোধ গঢ়ি তুলিব পৰা কোনো শক্তি নাছিল।

সমুদ্ৰগুপ্তৰ ক্ষমতা ইমানেই প্ৰৱল আছিল যে সমতট (দক্ষিণ-পূৰ বংগ), দৱক (অসমৰ নগাঁও জিলাৰ ডবকা), কামৰূপ, নেপাল, কাট্ৰিপূৰা আদিৰ দৰে সীমান্তৱৰ্তী অঞ্চলৰ প্ৰত্যন্ত নৃপতিসকলে স্বেচ্ছাই তেওঁৰ কৰতলীয়া হৈছিল, তেওঁৰ নিৰ্দেশ মানি চলিছিল আৰু তেওঁক ব্যক্তিগতভাৱে দেখাকৰি সন্মান যাঁচিছিল। ইয়াৰ উপৰি সমুদ্ৰগুপ্তৰ সাম্ৰাজ্যৰ চাৰিসীমাৰ বাহিৰৰ কিছুমান স্বতন্ত্ৰ আৰু অৰ্ধ -স্বতন্ত্ৰ বিদেশী শক্তিয়েও তেওঁৰ বৈশ্যতা স্বীকাৰ কৰিছিল। সমুদ্ৰগুপ্তৰ সৈতে কৰতলীয়া মিত্ৰতা স্থাপন কৰা এখন বিদেশী ৰাজ্য হ'ল দৈৱপুত্ৰ শ্বাহী -শ্বাহানু শ্বাহী-শক মুৰুণ্ডা । চীল'নৰ ৰজা (শ্ৰীলংকা) মেঘবাহনে সমুদ্ৰগুপ্তৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰি চলিছিল।

এই দৰেই গুপ্ত সাম্ৰাজ্যই পশ্চিম ভাৰতৰ শক শাসকসকলৰ অঞ্চল, কাশ্মীৰ, পশ্চিম পাঞ্জাৱ আৰু পশ্চিম ৰাজপুতানাৰ দৰে দুটামান অঞ্চল বাদ দি সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতকে নিজৰ অধীন কৰি লৈছিল। দক্ষিণ ভাৰতত তামিলনাডুৰ সীমালৈকে গুপ্তসকলৰ আধিপত্য আছিল। সমুদ্ৰগুপ্তই ভাৰতীয় যদিও তেওঁৰ প্ৰধান শাসন ক্ষেত্ৰখন তেনেই সীমিত আছিল। উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ, পশ্চিম বংগ কেন্দ্ৰীয় প্ৰাদেশিক অঞ্চলৰ এটা ভাগ আৰু বিন্ধ্য অঞ্চলতহে তেওঁ প্ৰত্যক্ষ শাসন চলাইছিল। নিজৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ আৰু যুদ্ধ জয়ৰ স্মৃতি যুগমীয়া কৰিবলৈ সমুদ্ৰগুপ্তই অশ্বমেধ যজ্ঞ (ঘোঁৰা বলি প্ৰথা) সম্পন্ন কৰিছিল। এই যজ্ঞক ভাৰতীয় ইতিহাসে সাম্ৰাজ্যবাদৰ প্ৰতীক হিচাপে গণ্য কৰে।

১০.৪.২ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ নীতি

সমুদ্ৰগুপ্তৰ পুত্ৰ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত ৰজা হোৱাৰ পাচত গুপ্ত ইতিহাসৰ দ্বিতীয়টো সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ পৰ্ব আৰম্ভ হৈছিল। প্ৰথমতে ই পশ্চিম ভাৰতৰ শক ৰাজবংশৰ বিৰুদ্ধে চলা এক অভিযান আছিল। ৩৮৮-৪০৯ খৃষ্টাব্দত এই অভিযান চলিছিল। উদয়গিৰিত উদ্ধাৰ হোৱা দুখন খোদিত লিপি আৰু বিশাখাদত্তৰ সংস্কৃট নাট দেৱী 'চন্দ্ৰগুপ্তম্' হ'ল এই অভিযানটোৰ তথ্য থকা মূল সমল। নাটখনৰ কাহিনীৰ মতে সমুদ্ৰগুপ্তৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ জেষ্ঠ্য পুত্ৰ ৰামগুপ্ত ৰজা হৈছিল। ৰামগুপ্তৰ পত্নীৰ নাম আছিল ধ্ৰুৱদেৱী। শক বংশৰ ৰজাই এইখিনি সময়তেই গুপ্ত সাম্ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিছিল। এই আক্ৰমণ প্ৰতিহত কৰাত ৰামগুপ্ত অসফল হৈছিল। অৱশেষত তেওঁ নিজ ৰাজ্য উভতাই পাবলৈ শক ৰজাৰ হাতত পত্নী ধ্ৰুৱদেৱীক সন্ধি অনুসৰি গতাই দিছিল। জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতৃৰ এনে

কার্য্যই দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তক লজ্জিত কৰিছিল। তেওঁ বীৰত্বৰে যুঁজি ধ্ৰুৱদেৱীক উদ্ধাৰ কৰাৰ লগতে শক ৰজা জনক হত্যা কৰিছিল। ইমানতে ক্ষান্ত নাথাকি তেওঁ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতৃ ৰামগুপ্তকো হত্যা কৰিছিল। তাৰ পিছত তেওঁ গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ ৰজা হৈছিল আৰু ধ্ৰুৱদেৱীক বিয়া কৰাইছিল। কাহিনীটোৰ সত্যাসত্য পতিপন্ন হোৱা নাই যদিও কাহিনীটোৰ পৰা পোৱা ইংগিতৰ দৰেই দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই পশ্চিম দিশে সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰাৰ এক স্বাভাৱিক প্ৰৱণতা দেখুৱাইছিল। এই দিশে সাম্ৰাজ্য বহলোৱাৰ দায়িত্ব সমুদ্রগুপ্তই নিজৰ উত্তৰাধিকাৰীলৈ এৰি গৈছিল।

আমি আগতে আলোচনা কৰিছো যে, সমুদ্রগুপ্তই পশ্চিমৰ বাহিৰে অন্য নিজ সাম্ৰাজ্য যথেষ্ট বিস্তাৰ কৰিছিল। কালক্ৰমত দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্ত এই বিশাল সাম্ৰাজ্যৰ সম্ৰাট হৈছিল। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ বিজয় অভিযানবোৰৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিবলৈ আমি বিভিন্ন সাহিত্যিক তথা ভৌগলিক প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লাগিব। সমুদ্রগুপ্তৰ শাসন কালত গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পূৱ আৰু দক্ষিণ সীমাৰ সম্প্ৰসাৰণ ঘটিছিল। তেওঁৰ পশ্চিম সীমান্ত সম্প্ৰসাৰণ পক্ৰিয়াটো পূব মালৱা ৰাজ্যত স্তব্ধ হৈছিল। এই অঞ্চলৰ পৰা পূৱ আৰু দক্ষিণ দিশে আগবঢ়াটো সম্ভৱ নাছিল। সেয়েহে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰৰ স্বাভাৱিক প্ৰৱণতাই পশ্চিম দিশে ঢাল খাইছিল। তেওঁ পশ্চিম মালৱা আৰু গুজৰাটৰ শক সত্রপা ৰাজ্যৰ বিৰুদ্ধে প্ৰথম আক্ৰমণ চলাইছিল। তেওঁ শক শাসক সকলে মহাৰাষ্ট্ৰৰ ৰাকাটক আৰু নাগা সকলৰ সৈতে মিত্ৰতা স্থাপন কৰিব বুলি ভয় খাইছিল। সেয়েহে তেওঁ শক শাসকক এঘৰীয়া কৰাৰ নীতি হিচাপে ৰাকাটক তথা নগা সকলৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছিল।

এই নীতিৰ অধীনত দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই নাগা ৰাজ পৰিয়ালৰ কুভেৰা নাগাক বিয়া কৰাইছিল। এনেকেয়ে তেওঁ নাগা ৰাজশক্তিৰ সৈতে বন্ধুত্ব স্থাপন কৰিছিল। সেই সময়ত মধ্য ভাৰতত নাগা সকল এক শক্তিশালী ৰাজনৈতিক শক্তি আছিল। তেওঁলোকৰ সৈতে স্থাপন হোৱা বন্ধুত্বৰ ফলত অঞ্চলটোত গুপ্ত বংশৰ কৰ্তৃত্বও দৃঢ় হৈছিল। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্ত আৰু কুভেৰা নাগাৰ জীয়ৰী প্ৰভাৱতী গুপ্তক মহাৰাষ্ট্ৰৰ ৰাকাটক ৰজাৰ দ্বিতীয় ৰুদ্রসেনালৈ বিয়া দিয়া হৈছিল। ৰাকাটক ৰাজ্যৰ ভৌগলিক অৱস্থানে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তক কাঠীৰাৰৰ শক ৰজাৰ বিৰুদ্ধে আক্ৰমণ অভিযানত যথেষ্ঠ সহায় কৰিব বুলি ভৱা হৈছিল। কাৰণ শক সকলৰ ক্ৰুৰতা জনাজাত আছিল কিন্তু ৰাকাটক সকলৰ সৈতে হোৱা গুপ্ত সম্ৰাটৰ মিত্ৰতাৰ বাবে সৌৰাষ্ট্ৰৰ শক ৰজা সকলে ভৰিষ্যতে গুপ্ত সাম্ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰাৰ পৰা বিৰত আছিল। দ্বিতীয় ৰুদ্রসেনৰ কম বয়সতে মৃত্যু হৈছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাছত নাবালক পুত্রৰ হৈ প্ৰভাৱতীয়ে দেশ শাসনৰ ভাৰ লৈছিল। এই কথাই পৰোক্ষভাৱে

ৰাকাটক ৰাজসভাত গুপ্ত সম্ৰাটৰ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি কৰিছিল। পৰম্পৰাগত সমল অনুসৰি দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্ত অথবা তেওঁৰ পুত্রই কুন্তল দেশৰ কাদম্ব ৰাজকুমাৰীক বিয়া কৰাইছিল। এই বিবাহেও গুপ্ত সম্ৰাটক শক ৰজাৰ বিৰুদ্ধে আক্রমণ আৰম্ভ কৰাত ৰাজনৈতিক ভাৱে সহায় কৰিছিল। এনেকৈয়ে বৈবাহিক নীতি গ্রহণ কৰি দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই নাগা, ৰাকাটক আৰু কাদম্ব শাসকৰ সহায়ত শক ৰাজ্যক চাৰিওদিশৰ পৰা ঘেৰি ধৰিছিল।

দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই উত্তৰ ভাৰতৰ ৰজা সকলৰ সহযোগত পশ্চিম ভাৰতত ঐক্যবদ্ধ ৰূপত শাসন কৰি থকা শক সত্রপ সকলক পৰাস্ত কৰিছিল। ইয়াৰ লগে লগে গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ পশ্চিম সীমাই আৰৱ সাগৰৰ প্রাকৃতিক সীমা স্পর্শ কৰিছিল। গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ পূৱ সীমাত আছিল বঙ্গোপাসাগৰ আৰু পশ্চিম সীমাত আছিল আৰৱ সাগৰ। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই সৌৰাষ্ট্র আৰু মালৱাক নিজ সাম্রাজ্যৰ অধীন কৰাৰ লগে লগে পশ্চিম উপকূলত থকা সকলোবোৰ বন্দৰলৈকে গুপ্ত সকলৰ মুকলি আহ-যাহ আৰম্ভ হৈছিল। বেৰিগাজা বন্দৰে ব্যৱসায় সম্প্রসাৰণৰ ক্ষেত্রত বিশেষ ভাৱে সহায় কৰিছিল। মালৱা আৰু সৌৰাষ্ট্র পতনৰ পাছত উত্তৰ আৰু পশ্চিম ভাৰতৰ মাজৰ ব্যৱসায়-বাণিজ্য আগতকৈ বহুখিনি বাঢ়িছিল। উত্তৰ আৰু পশ্চিম ভাৰতৰ মাজত বাণিজ্যৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ কেন্দ্রত পৰিণত হৈছিল উজ্জয়িনী নগৰ। কালক্রমত ই সংস্কৃতি আৰু ধর্মৰ এক বৃহৎ কেন্দ্র হৈ পৰিছিল। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই উজ্জয়িনীত দ্বিতীয় খন ৰাজধানী স্থাপন কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ শক ৰাজ্য বিজয় কাহিনীৰ কোনো আনুষ্ঠানিক গুপ্তবংশীয় খোদিত লিপিত প্রত্যক্ষ উল্লেখ নাই।

দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ সর্ববৃহৎ সফলতা আছিল মালৱা, গুজৰাট আৰু কাঠিৱাৰ জয়। তেওঁ পশ্চিমীয়া শক সত্রপ সকলক পৰাস্ত কৰি এই বিজয় সাব্যস্ত কৰিছিল। পশ্চিম ভাৰতৰ শক ৰাজ্য আছিল গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ চুবুৰীয়া এক গুৰুত্বপূর্ণ ৰাজনৈতিক শক্তি। গুপ্ত সাম্রাজ্যই সদায় শক ৰাজ্যক পথৰ কাঁইট বুলি ভাৰিছিল। ৰাজকুমাৰ হৈ থাকোতে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তক পূৱ মালৱাৰ প্রশাসকৰ দায়িত্ব দিয়া হৈছিল। তেতিয়াৰ পৰাই তেওঁ সীমান্ত অঞ্চলত শক ৰাজ্যই সৃষ্টি কৰিব পৰা সমস্যা সম্পর্কে সচেতন আছিল। তেওঁ শক সত্রপ দ্বিতীয় ৰুদ্রসিংহৰ বিৰুদ্ধে চলোৱা দ্বিতীয় অভিযানত পূৱ মালৱাক "সাময়িক পত্তন" হিচাপে সংযোগ কৰিছিল। এই কথা উদয়গিৰি খোদিত লিপিত উল্লেখ কৰা আছে। হর্ষচৰিত পুথিতো এই বিজয় কাহিনীবোৰ পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। মেহৰৌলী লৌহস্তম্ভত(দিল্লীৰ কুটুব মিনাৰৰ ওচৰত) খোদিত লিপিত এজন চন্দ্র নামৰ ৰজাৰ শাসনৰ উল্লেখ আছে। তেওঁ বঙ্গত চলা এটা বিদ্রোহ দমন কৰিছিল আৰু সপ্তসিন্ধু এলেকাৰ শাসক সকলক পৰাস্ত কৰিছিল বুলি খোদিত আছে। দ্বিতীয়

চন্দ্রগুপ্তই তেওঁৰ মুদ্রাবোৰত নিজৰ নাম 'চন্দ্র' বুলি মুদ্রণ কৰিছিল বাবে ইতিহাসবিদ সকলে খোদিত লিপিত উল্লেখ থকা চন্দ্রকে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্ত হিচাপে মানি লৈছে। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ শাসন কালৰ ওৰ পৰাৰ পাছত গুপ্ত সাম্রাজ্য সম্প্রসাৰণৰ অভিযান শেষ হৈছিল। কিন্তু ইমানবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ জয়লাভৰ পাছতো তেওঁক মহান যোদ্ধা বুলি নহয়, সাম্রাজ্য সুদৃঢ়কাৰী শাসক বুলিহে ইতিহাসে মনত ৰাখিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক -

(ক) হৰিসেন এজন ৰাজ কবি আছিল।

(খ) 'তুল্য কুলজ' মানে হ'ল জন্ম সমান নোহোৱা ৰাজকুমাৰ।

(গ) দক্ষিণাপথ মানে হ'ল ভাৰতৰ পশ্চিম অংশ।

(ঘ) দেৱী চন্দ্র গুপ্তম্ হ'ল বিশাখ দত্তই লিখা এখন সংস্কৃত নাট।

(ঙ) দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই কুভেৰা নাগাক বিয়া কৰাইছিল।

(চ) উজ্জয়িনী উত্তৰ আৰু পশ্চিম ভাৰতৰ মাজৰ বাণিজ্যিক ঘাই পথৰ কেন্দ্রত অৱস্থিত আছিল।

প্রশ্ন নং ৪ঃ সমুদ্রগুপ্তৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ নীতিৰ তথ্য যোগান ধৰা মূল সমল কি ?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ ৰামগুপ্ত কোন আছিল ?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ দক্ষিণ ভাৰতৰ দিশে সমুদ্রগুপ্তই চলোৱা বিজয় অভিযানৰ সময়ত গ্রহণ কৰা নীতি সম্পর্কে প্রায় ৬০ টা মান শব্দত লিখক।

.....

.....

.....

১০.৫ গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ সুদৃঢ়কৰণ

সমুদ্র গুপ্তৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ অভিযানৰ সামৰণি পৰাৰ পাছত সাম্রাজ্য সুদৃঢ় কৰাৰ পর্যায়টো আৰম্ভ হৈছিল। সমুদ্রগুপ্তই তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তলৈ এখন বিশাল সাম্রাজ্য এৰি গৈছিল। পিতৃৰ মনোনয়নক নার্যতা প্রদান কৰি গুপ্ত বংশৰ পঞ্চম সম্রাট দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই সমুদ্রগুপ্তৰ আৰধৰুৱা কামবোৰ সম্পূর্ণ কৰিছিল। তেওঁ আনকি বিভিন্ন প্রান্তৰ যথেষ্ট সংখ্যক জনজাতীয় অঞ্চল নিজৰ অধীনলৈ নিছিল। ইয়াৰ উপৰি দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই পশ্চিম ভাৰতৰ শক আৰু কুষাণ ৰজাক পৰাস্ত কৰাৰ লগতে সমতট অথবা পূৱ বংগৰ এটা অংশকো নিজ সাম্রাজ্যৰ ভিতৰুৱা কৰিছিল।

আমি ইতিমধ্যে আলোচনা কৰিছো যে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই পশ্চিম ভাৰতক শক সত্রপ সকলৰ দীর্ঘদিনীয়া শাসনৰ পৰা মুক্ত কৰিছিল। তেওঁৰ সাম্রাজ্য বিস্তাৰ অভিযানে বংগোপসাগৰৰ পৰা আৰৱ সাগৰৰ মাজত থকা ভূখণ্ডক এক সাম্রাজ্যৰ পৰিচয় প্রদান কৰিছিল। আন অর্থত, দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক একতা সুনিশ্চিত কৰিছিল। ভাৰতত গুপ্ত ৰাজশক্তি সুদৃঢ় হোৱাৰ আঁৰৰ এটা প্রধান কাৰণ আছিল ৰাজনৈতিক বিবাহ। গুপ্ত শক্তিৰ উত্থান ঘটা কালছোৱাত লিচ্ছবি পৰিয়ালৰ সৈতে স্থাপিত হোৱা বৈবাহিক সম্পর্কই তেওঁলোকক ৰাজনৈতিক মর্যাদা আৰু গ্রহণযোগ্যতা প্রদান কৰিছিল। একেদৰে, সাম্রাজ্য সুদৃঢ়কৰণ চলি থকা সময়তো এনেধৰণৰ বৈবাহিক সম্পর্কবোৰে গুপ্ত বংশক উত্তৰ ভাৰতীয় ৰাজনীতিত নিজৰ স্থিতি সৱল কৰাত যথেষ্ট সহায় কৰিছিল। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্ত আছিল এগৰাকী সুদক্ষ সাম্রাজ্য সুদৃঢ়কাৰী শাসক। তেওঁ বহুতো ভাৰতীয় শাসকৰ পৰিয়ালৰ সৈতে ভালেকেইখন বিবাহ সম্পন্ন কৰিছিল। ফলত, তেওঁৰ চৌপাশে কেৱল মিত্রশক্তিৰ উপস্থিত আছিল। পশ্চিমীয়া শক সাসকৰ বিৰুদ্ধে চলোৱা সামৰিক অভিযানৰ বাদে তেওঁ আন কোনো বৃহৎ সামৰিক অভিযানৰ বাদে তেওঁ আন কোনো বৃহৎ সামৰিক অভিযান আৰম্ভ কৰা নাছিল।তেওঁৰ শাসনকাল আছিল শান্তিপূর্ণ। তেওঁৰ শান্তি স্থাপন নীতিৰ বাবেই গুপ্ত সাম্রাজ্য চাৰিও দিশৰে অতি সবল হৈ উঠিছিল।

দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ শান্তি স্থাপন নীতিৰ ফলশ্রুতিত গুপ্ত বংশৰ ইতিহাসে এক সাংস্কৃতিক নৱজাগৰণৰ যুগত প্রৱেশ কৰিছিল। সাম্রাজ্যত বিৰাজ কৰা শান্তিয়ে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তক গুপ্ত কলা আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশত অধিক মনোনিবেশ কৰাৰ সুযোগ দিছিল। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তৰ ৰাজসভাত ইতিহাস প্রসিদ্ধ 'নৱৰত্নই' শোভাবর্দ্ধন কৰিছিল। এই 'নৱৰত্ন'ৰ ভিতৰত কালিদাস আছিল সবাতোকৈ বিখ্যাত। মহাকবি কালিদাসে তেওঁৰ মহান সৃষ্টিৰাজিৰে সমসাময়িক যুগটোক অমৰ কৰি থৈ গৈছে।

গুপ্ত যুগত বাহ্মণ্যবাদী সংস্কৃতিৰ চৰম পুনৰুত্থান ঘটিছিল। সম্রাট সমুদ্রগুপ্তই অশ্বমেধ যজ্ঞ পাতি ইয়াৰ আৰম্ভণি কৰিছিল। বাহ্মণ্যবাদী সংস্কৃতিৰ প্রচাৰ আৰু প্রসাৰ ঘটাৰ এটা প্রধান

মাধ্যম আছিল। সংস্কৃত ভাষাৰ বহুল প্ৰয়োগ। সংস্কৃত সাহিত্যৰ ৰত্নসকলক ৰজাঘৰীয়া পৃষ্ঠপোষকতা প্ৰদান কৰি দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই এই সংস্কৃতিৰ উন্নতিৰ পৰম্পৰাটো তৰান্বিত কৰিছিল। নিজৰ যুগৰ সৃজনশীল ধাৰাবোৰ সমৰ্থন আগবঢ়াই দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সামৰিক গৌৰৱৰ লগতে সাংস্কৃতিক গৌৰৱো বৃদ্ধি কৰিছিল। তেওঁ গুপ্ত সাম্ৰাজ্যক সৃজনশীল কাৰ্য-কলাপৰ কেন্দ্ৰত পৰিণত কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজসভাৰ 'নৱৰত্ন' আছিল কালিদাস, ঘটকৰপৰাৰ, ধন্বন্তৰি, বৰাহমিহিৰ, ক্ষপানাক, শংখু, অমৰসিম্হা, বেতালভট্ট আৰু বৰৰুচি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ গুপ্ত বংশক কোনটো বৈবাহিক সম্পৰ্কই ৰাজনৈতিক মৰ্যদা আৰু গ্ৰহণযোগ্যতা প্ৰদান কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ 'নৱৰত্ন' লৈ কোনে ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল ?

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ 'নৱৰত্নৰ' ৰ মাজৰ সবাতোকৈ বিখ্যাত কোন ?

.....

১০.৬ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসন

গুপ্ত বংশৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসন সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিবলৈ আমাৰ হাতত দুটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল আছে । বিভিন্ন স্মৃতি, মানৱ ধৰ্মশাস্ত্ৰ,যাভ্যবল্ক স্মৃতি, নাৰদ স্মৃতি আৰু কমকণ্ডকৰ নীতিসাৰ হ'ল কেইখনমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সাহিত্যক সমল। দামোদৰপুৰ আৰু এৰানত উদ্ধাৰ হোৱা খোদিত লিপিবোৰত প্ৰশাসনৰ বিষয়ে কিছু কথা জনাৰ সুযোগ দিয়ে।

গুপ্ত যুগত ৰাজতন্ত্ৰক আদৰ্শ চৰকাৰ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সেই সময়ত উত্তৰ ভাৰততে মালৱা, যুদ্ধেয়, অৰ্জুনায়ন আদি বহুকেইখন জনজাতীয় গণৰাজ্য আইচল । ৰাজতন্ত্ৰ আৰু গণৰাজ্যৰ মাজত সদায় দ্বন্দ-বিৰোধ আছিল। ব্ৰাহ্মণ্যবাদী শাস্ত্ৰবোৰে ৰাজতন্ত্ৰক সমৰ্থন কৰিছিল আৰু গণৰাজ্যবোৰৰ বিৰুদ্ধে সবল তথা আগ্ৰাসী ভূমিকা পালন কৰিছিল। ৰজা অথবা সম্ৰাট

আচল চৰকাৰৰ মুৰব্বী। তেওঁ বংশানুক্রমিক অধিকাৰেৰে দেশ শাসন কৰিছিল। গুপ্ত সম্রাট সকলে মহাৰাজাধিৰাজ, পৰমভট্টৰক আদিৰ দৰে শুনি ভাল লগা শব্দৰ উপাধি গ্রহণ কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজৰ অৱস্থান সাধাৰণ প্রজাতকৈ উচ্চ বুলি প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ নিজকে ঐশ্বৰিক উৎসৰ পৰা অহা আৰু অতি-মানৱতাৰ গুণ থকা ব্যক্তি বুলি দাবী কৰিছিল। সেয়েহে তেওঁলোকে পৰমেশ্বৰ, আচিন্তপুৰুষ, লোকধমদেৱ, পৰমাদৈৱৎ আদিৰ দৰে আড়ম্বৰপূর্ণ শব্দৰ উপাধিও ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তাত্বিকভাৱে ৰজাৰ ক্ষমতা আছিল অসীম। তেওঁ চৰকাৰৰ সকলো বিভাগকে চৰম নির্দেশ প্রদান কৰিব পাৰিছিল আৰু বিশাল সাম্রাজ্যৰ সর্বত্র শাসন কৰিছিল। ৰজা আছিল সামৰিক বাহিনীৰ সর্বাধিনায়ক। সমুদ্রগুপ্ত আৰু দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই নিজে সামৰিক বাহিনীৰ নেতৃত্ব দিছিল। ৰজাই প্রাদেশিক শাসনকর্তা, গুৰুত্বপূর্ণ অসামৰিক পদ আৰু সামৰিক বাহিনীৰ বিষয়া সকলক নিযুক্তি দিছিল। ৰজাই নিজ ইচ্ছামতে ৰাজসভা আৰু প্রশাসন পৰিচলনা কৰিছিল। ৰজা আছিল ৰাজ্যৰ সকলো মাটিৰ গৰাকী। তেওঁ যাকে ইচ্ছা তেওঁকেই মাটি দান দিব পাৰিছিল।

অৱশ্যে ঐশ্বৰিক উৎপত্তিৰ দাবী আৰু অসীম তাত্বিক অধিকাৰেও গুপ্ত সম্রাটসকলক নিষ্ঠুৰ শাসকত পৰিণত কৰা নাছিল। তেওঁলোক প্রজাৰ প্রতি দয়ালু আৰু মৰমিয়াল আছিল। সমুদ্রগুপ্ত আৰু দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তয়ে প্রজাৰ দৈনন্দিন জীৱনত হস্তক্ষেপ নকৰিছিল। চৰকাৰে প্রজাৰ প্রয়োজন সম্পর্কে সহানুভূতিশীল মনোভাৱ প্রদর্শন কৰিছিল। ৰজাৰ কর্তৃত্ব আৰু ক্ষমতাক ব্যৱহাৰিক দিশেৰে নিৰীক্ষণ কৰি থকা হৈছিল। তেওঁ উচ্চপদস্থ বিষয়াবর্গৰ সৈতে ক্ষমতা ভগাই ল'ব লাগিছিল। মন্ত্রীবর্গৰ নিয়মমাফিক কর্তব্যৰ পৰা ৰজা আঁতৰি থকাটো এটা পৰম্পৰা আছিল। ৰজাই ধর্মশাস্ত্র উল্লেখ থকা নীতি-নিয়মবোৰ পালন কৰিব লাগিছিল। স্থানীয় প্রশাসনিক কর্তৃপক্ষবোৰ যথেষ্ট স্ব-শাসনৰ অধিকাৰ লাভ কৰিছিল। ৰজাই সাধাৰণতে কাম-কাজত হস্তক্ষেপ নকৰিছিল। কিন্তু অগ্রহাৰ আৰু ব্রহ্মদেয়ৰ দৰে ভূমিদান ব্যৱস্থাই প্রশাসনৰ বিকেন্দ্রীকৰণ প্রক্রিয়াটোক উদগনি যোগাইছিল।এনেকৈয়ে লাহে লাহে কেন্দ্রীয় প্রশাসন ব্যৱস্থাত নিয়ন্ত্রণ দুর্বল হৈ পৰিছিল। ৰাজপাটত আৰোহণ কৰা প্রক্রিয়াটো আছিল উত্তৰাধিকাৰীসুত্রে লাভ কৰা অধিকাৰ। কিন্তু ৰজাৰ হাতত উত্তৰাধিকাৰী বাছনি কৰাৰ অধিকাৰ সংৰক্ষিত আছিল। প্রথম চন্দ্রগুপ্তই নিজৰ পুত্রসন্তানবোৰৰ মাজৰ পৰা পৰৱর্তী সম্রাট হিচাপে সমুদ্রগুপ্তৰ নাম মনোনিত কৰিছিল। অৱশ্যে উত্তৰাধিকাৰী মনোনীত কৰাৰ পদ্ধতিটো সমস্যামুক্ত নাছিল।

ৰজা আছিল চৰকাৰৰ মুৰব্বী। ৰজাৰ পাচতেই দ্বিতীয় উচ্চ পদবীধাৰী সদস্য আছিল যুৱৰাজ অথবা ভাবী ৰজা। মন্ত্রীসকল আছিল অসামৰিক প্রশাসনৰ মুৰব্বী মন্ত্রীসকলে বংশানুক্রমিকভাৱে বিষয়বাব লাভ কৰিছিল। সম্ভৱতঃ আন কিছুমান উচ্চ পর্যায়ৰ কার্যালয়ত কাম কৰা বিষয়াসকলকো বংশানুক্রমিকভাৱে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। গুপ্ত যুগত সৃষ্টি হোৱা এটা নতুন পদ আৰু কার্যালয় আছিল

সন্ধিবিগ্রহিকা অথবা যুদ্ধ আৰু শান্তিৰ মন্ত্রী। কিছুমান মন্ত্রীয়ে একে সময়তে একাধিক বিষয়বাব চম্ভালিছিল। গুপ্ত ৰাজসভাত মৌর্য যুগৰ দৰে মন্ত্রী পৰিষদ থকাৰ কথা উল্লেখ কৰি গৈছে। পৰিষদৰ সিদ্ধান্তবোৰ কঞ্চুকী অথবা মহামাত্যই সম্রাটক অৱগত কৰাইছিল। সাধাৰণতে মন্ত্রীসকলে ব্যক্তিগত পৰামর্শদাতাৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল আৰু ৰজাক ৰাশাসনত সহায় কৰিছিল।

বিশাল গু প্ত সাম্রাজ্যক কেৱল এটা সংগঠিত আমোলাতন্ত্রৰ সহায়তহে নিয়ন্ত্রনাধীনক কৰি ৰাখিব পৰা গৈছিল। কেন্দ্রীয় আৰু প্রাদেশিক বিষয়াবর্গক পদবীৰ আধাৰত বিভিন্ন ভাগত ভগোৱা হৈছিল। কেন্দ্রীয় প্রশাসনিক বিভাগত থকা উচ্চ পদবীধাৰী বিষয়াবোৰৰ ভিতৰত মহাবলাধিকৃত (সেনাধিনায়ক), মহাদণ্ডনায়ক (নুখ্য সেনাপতি), মহাপ্রতিহাৰ (ৰাজপ্রাসাদ ৰখীয়া বিভাগৰ মুৰব্বী), সন্ধিবিগ্রহিকা (যুদ্ধ আৰু শান্তিৰ দায়িত্বত থকা মন্ত্রী), অক্ষপটলধিকৃত (ৰাষ্ট্রীয় নথি-পত্রৰ ৰক্ষক), মহাকপটী (অশ্বাৰোহী বাহিনীৰ মুৰব্বী) আদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য। এই বিষয়া সকলক আন বহুতো কণিষ্ঠ বিষয়াই সহায় কৰিছিল। অসামৰিক আৰু সামৰিক বিষয়াসকলৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাছিল। কেতিয়াবা একেগৰাকী বিষয়াই দুয়োটা দায়িত্ব পালন কৰিছিল।

কুমাৰামাত্য আৰু আয়ুক্ত নামৰ আন দুই শ্রেণীৰ বিষয়াও গুপ্ত প্রশাসনত থকাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এই দুই শ্রেণীৰ বিষয়াই কেন্দ্রীয় আৰু স্থানীয় প্রশাসনৰ মাজত যোগাযোগ ৰক্ষাকাৰীৰ দায়িত্ব পালন কৰিছিল। উচ্চ পদবীৰ ৰাজবিষয়া আৰু সম্রাটৰ ব্যক্তিগত সহায়কাৰীৰগোটত থকা বিষয়াবোৰক কুমাৰামাত্যৰ শিতানত ধৰা হৈছিল। কোৱা হয় যে কুমাৰামাত্য মানে হ'ল 'কুমাৰ ' অথবা ৰাজকুমাৰ যুৱৰাজ মন্ত্রী সকল। এই পর্যায়ৰ বিষয়া সকলক ৰাজবংশৰ কণিষ্ঠ সন্তানবোৰ অথবা কাম শিকি থকা (যুৱাৱস্থাতে মন্ত্রীবীব পোৱা) মন্ত্রী আছিল বুলিও কোনো কোনোৱে ক'ব খোজে। যিয়েই নহওঁক, কুমাৰামাত্য সকলে সম্রাট আৰু যুৱৰাজ দুয়োৰে সেৱা কৰিছিল। তেঁলোকৰ কর্মস্থল আছিল প্রদেশ অথবা জিলা পর্যায়ৰ কার্যালয়। জিলা আৰু পৌৰ - নগৰবোৰত সম্রাটে নিজে বিশেষভাৱে আয়ুক্ত সকলক নিযুক্তি দিছিল। আয়ুক্তসকলে যুদ্ধত পৰাজিত হোৱা কিন্তু বিজয়ী ৰজাই পুৰসংস্থাপনৰ সুযোগ দিয়া ৰজাবোৰৰ সা-সম্পত্তি পুনৰ আগৰ দৰে কৰি তোলাৰ দায়িত্বও পালন কৰিছিল।

১০.৬.১ প্রশাসনিক বিভাগ

গুপ্ত সাম্রাজ্য বহুকেইখন প্রদেশত বিভক্ত আছিল। প্রদেশবোৰক ভুক্তি, দেশ আৰু ভোগ বোলা হৈছিল। প্রদেশবোৰৰ উপ-ভাগক বিষয় (জিলা) বোলা হৈছিল। বিষয়ৰ এটা অংশক বিথি বোলা হৈছিল। গাঁও অথবা গ্রামবোৰ আছিল সবাতোকৈ সৰু প্রশাসনিক গোট।

ভুক্তি বোলা প্রদেশবোৰত উপৰিক নামৰ বিষয়াই শাসন কৰিছিল। কেতিয়াবা

ৰজাঘৰৰ তেজ থকা ৰাকুমাৰবোৰে মহাৰাজযৌত দেৱভট্টৰক উপাধি গ্রহণ কৰিও ভুক্তি শাসন কৰিছিল।

দেশ নামৰ প্রদেশবোৰ শাসন কৰিছিল গোপ্তি নামৰ বিষয়া সকলে অথবা সীমান্ত প্রদেশৰ মুৰব্বী ৰখীয়া সকলে। বিষয় অথবা জিলাবোৰৰ প্রশাসনিক বিষয়া আছিল বিষয়াপতি, অথবা কুমাৰমাত্য আৰু আয়ুক্ত সকল। কেতিয়াবা সামন্ত প্রভু কিছুমানেও জিলা শাসন কৰিছিল। সাধাৰণতে প্রাদেশিক শাসনকর্তাই জিলা বিষয়াবোৰক নিযুক্তি দিছিল। কেতিয়াবা বিশেষ কাৰণত সম্রাটেও এনে পদবীত প্রত্যক্ষ নিযুক্তি দিছিল। কেতিয়াবা বিশেষ কৰাণত সম্রাটেও এনে পদবীত প্রত্যক্ষ নিযুক্তি দিছিল। আগতেই কোৱা হৈছে যে আয়ুক্তসকলে কেন্দ্রীয় তথা জিলা প্রশাসনৰ মাজত যোগসূত্র ৰক্ষা কৰিছিল। বিষয়পতি অথবা জিলা বিষয়াই উপৰিকৰ অথবা প্রাদেশি শাসকৰ অধীনত কাম কৰিছিল। এই কথা দামোদৰপুৰ তাম্র্যলিপিৰ পৰা গম পোৱা গৈছে। গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ কেন্দ্রস্থল আছিল অন্তৰভেদী বিষয় অথবা - ডোবঅঞ্চল (doab region), গুপ্ত প্রাদেশিক শাসন ব্যৱস্থাৰ কেন্দ্র আছিল এই বিষয়বোৰ। প্রতিখন বিষয়তে সম্ভৱতঃ স্থানীয় প্রতিনিধি, গাঁৱৰ মুখিয়াল, ভোজক আদিৰে গঠিত একোখন উপদেষ্টা পৰিষদ অথবা পৰিষদ আছিল। গাঁও পৰিষদৰ সহায়ত গ্রামিক সকলে গাঁওবোৰ শাসন কৰিছিল। গ্রামিকসকল আছিল সম্রাটৰ বেতনভোগী বিষয়া। তলবাৰ আৰু বিণয়স্থিতিস্থাপক আছিল গুপ্ত যুগত সৃষ্টি হোৱা দুটা নতুন পদবী। ইয়াৰে প্রথমটোক সামৰিক আৰু দ্বিতীয়টোক ধর্মীয় তথা ন্যায়িক দায়িত্ব দিয়া হৈছিল।

উত্তৰ বংগত উদ্ধাৰ হোৱা কিছুমান খেদিত লিপিৰ পৰা গুপ্ত প্রশাসনত জনপ্রিয় প্রতিনিধিয়ে গঠন কৰা অনুষ্ঠান প্রতিষ্ঠানৰ অন্তভুক্তিৰ কৰণৰ বিষয়ে কিছুমান আকর্ষণীয় তথ্য পোৱা যায়। প্রদেশ, জিলা অথবা গাঁও পর্যায়ৰ প্রশাসনত, ভাৰপ্রাপ্ত বিষয়াক অধিকৰণ অথবা স্থানীয় প্রতিনিধিৰ দ্বাৰা গঠিত পৰিষদে সহায় কৰে। নগৰ চহৰত থকা নগৰপালিবোৰ (অধিকৰণ) গীল্ডৰ সভাপতি, প্রধান সদাগৰ অথবা নগৰ শ্রেষ্ঠী, প্রধান হস্তশিল্পী অথবা প্রথম কুলিকা আৰু প্রধান নকলনবিছ অথবা প্রথম কায়স্থৰ দ্বাৰা গঠিত আছিল। জিলা আৰু গাঁওত থকা সমিতিবোৰৰ সদস্য আছিল গাঁৱৰ গাঁওবুঢ়া, পৰিয়ালৰ মুৰব্বী আদি। প্রশাসনত জনপ্রিয় উপাদান অন্তর্ভূক্ত কৰি গুপ্তসকলে এটা দুঃসাহসী প্রশাসনিক পৰীক্ষা চলাইছিল।

জানি থোৱা ভাল

গুপ্ত সম্রাটৰ প্রত্যক্ষ শাসনৰ বাহিৰত থকা সীমান্ত প্রদেশবোৰত ৰাজতন্ত্র আৰু গণৰাজ্য উভয় ধৰণৰ প্রশাসনেই সক্রিয় হৈ আছিল। গুপ্ত বংশই ৰাজনৈতিক উদাৰতা প্রদর্শন কৰি সেই প্রদেশবোৰৰ আভ্যন্তৰীণ স্ব-শাসনৰ হস্তক্ষেপ নকৰাকৈ সেইবোৰক অধীনস্থ অথবা কৰতলীয়া ৰাজ্যত পৰিণত কৰিছিল। সমুদ্রগুপ্তৰ নামত ৰচিত প্রশস্তিত এনে বহু সীমান্ত অঞ্চলৰ এখন দীঘলীয়া তালিকা আছে। যিবোৰক সম্রাটে নিজৰ তলতীয়া কৰিছিল। সাম্রাজ্যৰ শক্তিৰ তুলনাত এই প্রদেশবোৰৰ আপেক্ষিক শক্তি কিমান সেই পৰীক্ষাৰ আধাৰত এনে প্রদেশবোৰৰ মর্যাদা নির্ধাৰিত হৈছিল। পূৱ সীমান্তৰ এনে দুখনমান প্রদেশ আছিল ৰাজতন্ত্রৰ প্রচলন থকা সমতট, কাৰূপ, দেৱক, নেপাল আৰু কৰত্রিপুৰা। পশ্চিম সীমান্তৰ পঞ্জাৱ আৰু ৰাজপুতানাৰ নখন জনজাতীয় গণৰাজ্য গুপ্তত সাম্রাজ্যৰ কৰতলীয়া প্রদেশ আছিল।

১০.৬.২ ন্যায়িক প্রশাসন

গুপ্ত যুগৰ খোদিত লিপিবোৰত ন্যায়িক ব্যৱস্থাটোৰ বিষয়ে কোনো স্পষ্ট উল্লেখ নাই। কত্যায়ণ স্মৃতিত পৰম্পৰাগত পদ্ধতিত লিখা আছে যে সেই যুগত ৰজাই আছিল প্রদান বিচাৰপতি। ৰজাই গোচৰ শুনিবলৈ ব্যক্তিগত ভাৱে ৰাজসভাত উপস্থিত আছিল। মন্ত্রী পৰিষদ (অমাত্যবর্গ), বিচাৰক (প্রদ্বিভক) আৰু ব্রাহ্মণ (পুৰোহিত) সকলে তেওঁক সহায় কৰিছিল। নগৰবোৰত নগৰ দণ্ডাধীশক শ্রেণী অথবা গীল্ডৰ মুৰব্বী, সদাগৰ আদিয়ে সহায় কৰিছিল। গাঁওবোৰত গাঁও পঞ্চায়ত অথবা পৰিয়ালৰ মাজত (কূল) গোচৰবোৰৰ নিষ্পত্তি হৈছিল। চীনা পৰিব্রজক ফা-হিয়েনৰ টোকাৰ পৰা গম পোৱা যায় যে সামগ্রিকভাৱে গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ দণ্ডবিধি আইন ক্ষমাশীল প্রকৃতিৰ আছিল।

১০.৬.৩ ৰাজহ প্রশাসন

বিভিন্ন ধৰণৰ ভূমি ৰাজহ, অপৰাধ অথবা দোষৰ দণ্ড হিচাপে আহৰণ কৰা জৰিমনা, ব্যৱসায়িক শুল্ক, লোণ কৰ, খনি শুল্ক ইত্যাদি আছিল গুপ্ত প্রশাসকৰ ৰাজহ সংগ্রহৰ প্রধান উৎস। কিছুমান বিশেষ পৰিস্থিতিত কিছুমান গাঁৱক ৰাজহ আদায়ৰ পৰা ৰেহাই দিয়া হৈছিল। ৰাজহ সংগ্রহকাৰী বিষয়াবোৰক যোগ্যতা আৰু সামর্থ অনুসৰি নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। এই নিযুক্তিত কোনো জাত-পাতৰ বৈষম্য নাছিল। সদাগৰ আৰু চাৰু -কাৰু শিল্পীসকলৰ সহায় গীল্ডবোৰে সক্রিয়ভাৱে কাম কৰি গৈছিল।

গীল্ড অথবা শ্রেণীবোৰ আছিল স্ব-শাসিত গোট। গীল্ডবোৰৰ নিজস্ব নীতি নিয়ম আছিল। বৌদ্ধ উপাসনা গৃহ অথবা সংঘবোৰেও ব্যৱসায় - বাণিজ্য কৰিছিল আৰু বেংক ব্যৱসায়ী অথবা শ্রেষ্ঠীৰ ভূমিকা লৈছিল। তেওঁলোকে সুদত টকা ধাৰলৈ দিছিল। ৰাষ্ট্ৰ আৰু গাঁও সমাজবোৰ যুটীয়াভাৱে মাটিৰ মালিক আছিল। পাৰস্পৰিক বুজাবুজি অবিহনে মাটি বেচিব অথবা কিনিব পৰা নগৈছিল।

সামগ্ৰকিভাৱে গুপ্ত প্ৰশাসনৰ এটা দয়ালু স্বভাৱ আছিল। গুপ্ত সাম্ৰাজ্যত প্ৰজাই সুখ-শান্তিৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতন ঘটাৰ পাছতো তেওঁলোকৰ চাকাৰৰ দয়ালু আদৰ্শ বহুদিনলৈ বৰ্তি আছিল। কালচুৰি, চালুক্য আৰু ৰাষ্ট্ৰকূটসকল গুপ্ত প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ দুয়োপক্ষ মিলাওক -

(ক) সম্ৰাট	(১) মহামাত্য
(খ) সন্ধিবিগ্ৰহিকা	(২) প্ৰাদেশিক বিষয়া
(গ) কঞ্চুকী	(৩) অশ্বাৰোহী বাহিনীৰ মুৰব্বী
(ঘ) মহাকপটী	(৪) খতিয়ান ৰক্ষক
(ঙ) গোপ্তী)	(৫) ৰজা
(চ) পুস্তপাল	(৬) যুদ্ধ আৰু শান্তিৰ মন্ত্ৰী

প্ৰশ্ন নং ১১ঃ মহাবলাধিকৃত বুলি কাক কোৱা হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ১২ঃ প্ৰায় ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত গুপ্ত সকলৰ ৰাজহ প্ৰশাসনৰ বিষয়ে এটা টোকা লিখক।

.....

.....

.....

১০.৭ গুপ্ত বংশৰ পতন

গুপ্ত বংশৰ পতনৰ আঁৰত বহুকেইটা কাৰণ আছে। ইয়াৰে এটা হ'ল হুনসকলৰ আক্ৰমন। খৃষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাত মধ্য এচিয়াৰ হুনসকলৰ এটা ঠালে বেক্ট্ৰিয়া দখল কৰিছিল। দ্বিতীয়

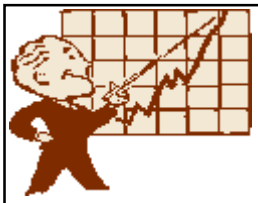
চন্দ্রগুপ্তৰ উত্তৰাধিকাৰী প্ৰথম কুমাৰগুপ্তৰ ৰাজত্ব কালত এই হুনখিনিয়ে হিন্দুকুশ পৰ্বত পৰা হৈ ভাৰততে প্ৰৱেশ কৰিছিল (৪১৫-৫৪ খৃষ্টাব্দ) ভিটাৰী স্তম্ভলিপি আৰু জুনাগড় শিলা লিপিৰ পৰা আমি জানিবলৈ পাইছো যে খৃষ্ট্ৰীয় পঞ্চম শতিকাত যুৱৰাজ স্কন্দগুপ্তই হুনসকলৰ আক্ৰমন প্ৰতিহত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

কিন্তু স্কন্দগুপ্তৰ পাছত কোনেও হুনসকলক বাধা দিব নোৱাৰিলে। বাৰম্বৰ হুন আক্ৰমনত গুপ্ত সাম্ৰাজ্য দুৰ্বল হৈ পৰিছিল। বীৰত্বেৰে যুঁজি হুনসকলৰ আক্ৰমন ওফৰোৱা স্কন্দগুপ্ত নিজে সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰতে সামন্ত প্ৰভূসকলে আৰম্ভ কৰা বিদ্ৰোহৰ দৰে নানা আব্যন্তৰীণ সমস্যাত জৰ্জৰিত হৈ পৰিছিল। সেয়েহে বাহিৰা শত্ৰুৰ সৈতে যুঁজাটো তেওঁৰ কাৰণে এটা কঠিন কাম হৈ পৰিছিল। প্ৰায় ৪৬৭ খৃষ্টাব্দত স্কন্দগুপ্তৰ মৃত্যু হৈছিল। তেওঁৰ পাছত ৰাজপাটত বহা ৰজাবোৰে সাম্ৰাজ্যৰ ঐক্য ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিলে। খৃষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ শেষৰ ফালে গুপ্ত শাসন গুৰুতৰ সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈছিল। হুনসকলে উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰায় সকলো অংশতে প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী ৫০ বছৰৰ ভিতৰত গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সম্পূৰ্ণ পতন ঘটিছিল। সাম্ৰাজ্যৰ শক্তি নিঃশেষ, হোৱাৰ লগে লগে অসংখ্য সৰু সৰু ৰাজ্যই মূৰ দাঙি উঠিছিল।

হুন আক্ৰমনৰ উপৰি গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনত অৰিহণা আগবঢ়োৱা আন এটা কাৰক হ'ল- সাম্ৰাজ্যৰ পৰা সানম্ত প্ৰদেশবোৰ আঁতৰি যোৱাটো। একেদৰে, ৰাকাটকসকলেও গুপ্ত সাম্ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিছিল। বৈবাহিক সম্পৰ্কৰ জৰিয়তে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই ৰাকাটক সকলৰ সৈতে বন্ধুত্ব স্থাপন কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলে ৰাকাটসকলৰ লগত শান্তিপূৰ্ণ সম্পৰ্ক বৰ্তাই নাৰাখিলে। বুধাগুপ্ত অঞ্চলৰ ৰাকাটক ৰজা নৰেন্দ্রসেনাই মালৱা, কোশল আৰু মেকালাৰ দৰে মধ্য ভাৰতৰ কেইটামান অঞ্চলত আক্ৰমন কৰিছিল। এই আক্ৰমনে মধ্য ভাৰতত গুপ্ত বংশৰ আধিপত্য যথেষ্ট দুৰ্বল কৰি পেলাইছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত আন এজন ৰাকাটক ৰজা হৰিসেনে গুজৰাট আৰু মালৱা দখল কৰিছিল। এই বিজয়ে গুপ্ত ৱংশৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু সুনাম নষ্ট কৰিছিল।ইয়াৰে সুযোগ লৈ সামন্তবাদী প্ৰদেশবোৰে নিজ নিজ স্বতন্ত্রতা ঘোষমা কৰিছিল। য়শোধৰ্মনৰ দৰে শাসকে গুপ্ত সাম্ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰি ইয়াৰ পতন সুনিশ্চিত কৰিছিল। এখন এখনকৈ সকলো প্ৰদেশে নিজৰ স্বাধীনতা ঘোষমা কৰাৰ ফলত এসময়ত গুপ্ত সাম্ৰাজ্য সম্পূৰ্ণৰূপে নিঃচিহ্ন হৈ গৈছিল।

গুপ্ত প্ৰশাসনৰ বিকেন্দ্রীকৃত প্ৰকৃতিটোকো সাম্ৰাজ্য ধবংসৰ অন্যতম কাৰণ বুলি ভবা হয়। গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰাদেশিক শাসনকৰ্তা সকলে যথেষ্ট স্বাধীনতা আৰু কৰ্তৃত্ব লাভ কৰিছিল। গুপ্ত শাসক সকলে এই বৰৱস্থাটো নাইকিয়া কৰি প্ৰদেশবোৰ কঠোৰ হাতেৰে নিয়ন্ত্রন কৰাৰ ব্যৱস্থা নল'লে। গুপ্ত শাসকসকলে ষিয়াবৰ্গক নগদ ধনৰ দৰমহা নিদিছিল। বিষয়াসকলক দৰমহাৰ সলনি মাটি দিয়া হৈছিল। কালক্রমত ইয়েই তেওঁলোকক একোটা সামন্তবাদী মানসিকতাৰ

গৰাকী হোৱাত সহায় কৰিছিল। তেওংলোকে কেন্দ্ৰী কৰ্তৃপক্ষক গুৰুত্ব দিয়াৰ সলনি কেৱল নিজৰ স্তানীয় স্বাৰ্থ পূৰণৰহে অগ্ৰাধিকাৰ দিছিল। এই সামন্তবাদী উপাদানৰ বৰ্দ্ধিত প্ৰবাৰে গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো তৰান্বিত কৰিছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১৩ঃ কাৰ শাসন কালত হুন সকলে হিন্দুকুশ পৰ্বত পাৰ হৈ ভাৰতলৈ আহিছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ১৪ঃ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই কেনেকৈ ৰাকাটকসকলৰ লগত বন্ধুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছিল।

.....

প্ৰশ্ন নং ১৫ঃ গুপ্ত প্ৰশাসনত কেনেকৈ সামন্তবাদী চৰিত্ৰই গা কৰি উঠিছিল?

.....

১০.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- ভাৰতত গুপ্ত বংশৰ উত্থানে প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসত এক গৌৰৱময় যুগৰ সূচনা কৰিছিল। গুপ্ত বংশৰ উৎস নিশ্চিত নহয়। শ্ৰীগুপ্তই গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ ভেটি প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁৰ পাছত ঘটোৎকচগুপ্ত, প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্ত, সমুদ্ৰগুপ্ত, দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত, প্ৰথম কুমাৰ গুপ্ত, স্কন্দগুপ্ত আদিৰ দৰে ৰজাই ৰাজপাটত বহিছিল। গুপ্ত বংশৰ প্ৰথম ৰজা দুজন সম্ভৱতঃ অন্য ৰজাৰ তলতীয়া অঞ্চলৰ মুখিয়ালহে আছিল। কাৰণ, তেওঁলোকে মহাৰাজ উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল। ৰজা প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্তইহে গুপ্ত বংশৰ পৰিচয় প্ৰকাশলৈ আনিছিল। তেওঁ নিজকে স্বতন্ত্ৰ ৰজা ৰূপে প্ৰক্ষেপ কৰিছিল আৰু মহাৰজাধিৰাজ উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল।
- গুপ্ত বংশৰ প্ৰথম ৰজা তিনিজনে স্থাপন কৰি থৈ যোৱা ভেটিটোতে সমুদ্ৰগুপ্ত আৰু দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই নিজ নিজ সাম্ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণ নীতিৰে এক মহাগাঁথনি নিৰ্মাণ কৰিছিল। সমুদ্ৰগুপ্তই গৃহভূমিত নিজৰ স্থিতি সবল কৰাৰ পাছত তামিলনাড়ুলৈকে সমগ্ৰ দক্ষিণাপথ (দক্ষিণ ভাৰত) নিজৰ নিয়ন্ত্ৰনাধীন কৰিছিল। এলাহাবাদ প্ৰশস্তিত উল্লেখ আছে যে সমুদ্ৰগুপ্তই তেওঁৰ দক্ষিণ ভাৰত অভিযানত প্ৰায় বাৰজন ৰজাক পৰাস্ত কৰিছিল। ইয়াৰ

উপৰি তেওঁ উত্তৰ ভাৰত, মধ্য ভাৰত আৰু পূৱ ভাৰতৰ আন বহুতো ৰজাৰ লগতে বহুকেইজন বনৰজা (Forest King) জনজাতীয় মুখিয়াল আদিকো পৰাজিত কৰিছিল। সমুদ্রগুপ্তই নিজৰ সাম্রাজ্যবাদী কর্তৃত্ব প্রদর্শন কৰিবলৈ অশ্চমেধ যজ্ঞ পাতিছিল। তেওঁৰ পুত্র আৰু উত্তৰাধিকাৰী দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই প্রধানকৈ পশ্চিম ভাৰত জয়ৰ নীতি গ্রহণ কৰিছিল। তেওঁ সেই সময়ত পশ্চিম ভাৰতত আধিপত্য বিস্তাৰ সকৰি থকা শক বংশৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল। নাগা, ৰাকাটক আৰু কাদম্ব বংশৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপন কৰি দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই শক সকলক চাৰিও দিশৰ পৰা ঘেৰি ধৰিছিল। তেঁ শক শাসকক পৰাস্ত কৰি মালৱা, গুজৰাট আৰু কাথিৱাৰ দখল কৰিছিল। এনেকৈয়ে দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই পশ্চিম আৰু উত্তৰ ভাৰতক একেলগ কৰিছিল। দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তই আন কেইবাটাও সফল সামৰিক অভিযান চলাইছিল।

- দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্তক আক্রমণকাৰী শাসকতকৈ সাম্রাজ্য সুদৃঢ়কাৰী ৰজা হিচাপেহে বেছি ভালদৰে স্মৰণ কৰা হয়। পিতৃ সমুদ্রগুপ্তৰ ৰাজ্যজয়ৰ আধৰুৱা সপোনবোৰ পূৰণ কৰাৰ পাছত তেওঁ গুপ্ত শাসকসকলে জয় কৰা অঞ্চলবোৰ সুস্থিৰ আৰু সুদৃঢ় কৰি তোলাৰ কামত মনোনিবেশ কৰিছিল। তেওঁ বিভিন্ন ভাৰতীয় শাসকৰ পৰিয়ালৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপন কৰি গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ চাৰিও ফালে বন্ধুৰাষ্ট্রৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তেওঁৰ শান্তি স্থাপন কাৰী নীতিয়ে গুপ্ত সাম্রাজ্যত এক শান্তিপূর্ণ পৰিৱেশ গঢ়ি তুলিছিল। হৈ পৰিৱেশত এক সাংস্কৃতিক নৱজাগৰণৰ সূচনা হৈছিল। দ্বিতীয় চন্দ্র গুপ্তই তেওঁৰ ৰাজসভাৰ শোভাৱর্দ্ধন কৰা ইতিহাস প্রসিদ্ধ 'নৱৰত্ন'লৈ সকলো ধৰণৰ ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল।
- গুপ্ত সাম্রাজ্যত ৰাজতন্ত্র আছিল চৰকাৰ হিচাপে স্বীকৃত প্রথা। ৰজা আছিল সর্বেসর্বা । বংশানুক্রমিক পৰমপেৰাৰে ৰজা ৰাপাটত বহিছিল। যুৱৰাজ, মন্ত্রী আৰু অন্য বিষয়াবর্গই ৰজাক শাসনত সহায় কৰিছিল। গুপ্তসকলৰ আমোলাতন্ত্র সুসংগঠিত আছিল। কেন্দ্রীয় আৰু প্রাদেশিক বিষয়াসকলক পদবীৰ আধাৰত বিভিন্ন ভাগত ভগোৱা হৈছিল। সাম্রাজ্য ক প্রদেশত ভগোৱা হৈছিল। প্রদেশবোৰক ভুক্তি অথবা দেশ বোলা হৈছিল। প্রদেশবোৰক জিলা অথবা বিষয়ত ভাগ কৰা হৈছিল। ন্যায়িক বিষয়ত ৰজা আছিল চৰম বিচাৰপতি। তেওঁ ব্যক্তিগতভাৱে ৰাজসভাত উপস্থিত থাকি গোচৰবোৰ শুনিছিল । অন্য ৰাজ বিষয়াই
- ৰজাক সহায় কৰিছিল। নগৰবোৰত দণ্ডাধীশে আৰু গাঁওবোৰত পঞ্চায়তে অথবা পৰিয়ালৰ মাজতে গোচৰবোৰ নিষ্পত্তি কৰিছিল। বিভিন্ন ধৰণে ৰাজহ সংগ্রহ কৰা হৈছিল । ভূমি ৰাজহ, জৰিমনা, ব্যৱসায়িক শুল্ক ইত্যাদি আছিল গপ্ত প্রশাসনৰ ৰাজহ সংগ্রহৰ উৎস। মাটিৰ যুটীয়া মালিক আছিল। ৰাষ্ট্র আৰু গ্রামসমাজ। সামগ্রিকভাৱে গুপ্ত প্রশাসন দয়ালু

আৰু অনুকম্পাশীল আছিল। তেওঁলোকৰ প্ৰশাসনৰ আৰ্হি পৰৱৰ্তী সময়ত চালক্য আৰু ৰাষ্ট্ৰকূটৰ দৰে বিভিন্ন ৰাজবংশই অনুসৰণ কৰিছিল।

- বিভিন্ন কাৰণত গুপ্ত বংশৰ পতন ঘটিছিল। ইয়াৰে ভিতৰত সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণটো হ'ল হুন সকলৰ আক্ৰমন। খৃষ্ট্ৰীয় পঞ্চম শতিকাৰ শেষৰফালে এই আক্ৰমনে গুপ্ত ৰাজ শক্তিক পতনৰ মুখলৈ ঠেলি দিছিল। সামন্ত প্ৰদেশবোৰে গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পৰা ফালৰি কাটি যোৱা কথাটোৱেও গুপ্তসকলৰ ক্ষমতা হানি কৰিছিল। প্ৰশাসনৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ প্ৰথাৰ বাবে গুপ্ত শাসকৰ অধীনস্থ প্ৰাদেশিক প্ৰশাসক সকল যথেষ্ট স্বাধীনতা আৰু কৰ্তত্বৰ গৰাকী হৈছিল। তেওঁলোকে কেন্দ্ৰীয় কৰ্তত্বক উলংঘা কৰি স্থানীয় স্বাৰ্থ জড়িত বিষয়বোৰত অধিক মনোযোগ দিছিল। প্ৰাদেশিক প্ৰশাসক সকলক দৰমহাৰ সলনি মাটি দিয়া হৈছিল। এই কথাটোৱে তেওঁলোকক সামন্তবাদী চৰিত্ৰৰ কৰি তুলিছিল। ই গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতন প্ৰক্ৰিয়াটো তৰান্বিত কৰিছিল।

১০.৯ অধিক জানিবলৈ

1. Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
2. Thapar, Romila. (2002). *The Penguin History of Early India from The Origins to A D 1300.* New Delhi, The Penguin Group.
3. Tripathi, Ramashankar. (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd

১০.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) শ্ৰীগুপ্ত, ঘটোৎকচগুপ্ত, প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্ত
(খ) মহাৰাজাধিৰাজ (গ) কুমাৰাদেৱী

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ প্ৰথম চন্দ্ৰগুপ্তই পৰিয়ালৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছিল। এই লিচ্ছবি - গুপ্ত বৈবাহিক সম্পৰ্ক ৰাজনৈতিক দিশৰ পৰা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল। কাৰণ ই গুপ্ত শক্তিৰ উত্থানত যথেষ্ট সহায় কৰিছিল। ইতিহাসবিদ ৰোমিলা থাপাৰে কৈছে যে এই সম্পৰ্কই গুপ্ত বংশক সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্যতা প্ৰদান কৰিছিল। কাৰণ,

তেওঁলোকৰ উৎপত্তিত হয়তো কোনো ৰাজবংশীয় সংযোগ নাছিল। ভি. এ. স্মিথে এইবুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে যে লিচ্ছবি ৰাজকুমাৰী কুমাৰদেৱীয়ে স্বামীক প্ৰয়োজনীয় ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱৰ যোগান ধৰিছিল।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ (খ) অশুদ্ধ (গ) অশুদ্ধ
(ঘ) শুদ্ধ (ঙ) শুদ্ধ (চ) শুদ্ধ

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ এলাহাবাদ স্তম্ভ লিপি

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰামগুপ্ত আছিল সমুদ্রগুপ্তৰ জেষ্ঠ পুত্র

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ প্ৰবল পৰাক্রমী সমুদ্রগুপ্তই হয়তো গৃহভূমিত নিজ স্থিতি সবল কৰাৰ পাছত দক্ষিণাপথ (দক্ষিণ ভাৰত) অভিমুখে নিজৰ বিজয় অভিযান আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁৰ দক্ষিণ ভাৰত অভিযানক ধর্মবিজয় নাম দিয়া হৈছিল। এই অভিযানৰ মূল নীতি তিনিটা আছিল - গ্রহণ, মোক্ষ আৰু অনুগ্রহ। এই অভিযানে কালত সমুদ্রগুপ্তই দক্ষিণ ভাৰতৰ প্রায় বাৰজন ৰজাক পৰাজিত কৰিছিল। তেওঁ ৰজাকেইজনক প্রথমে আটক কৰি পাছত মুকলি কৰি দিছিল আৰু তাৰপাছত পুনৰ নিজ নিজ ৰাজ্যত শাসন চলাই যোৱাৰ সুযোগ দিছিল।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ লিচ্ছবি।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ দ্বিতীয় চন্দ্রগুপ্ত।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কালিদাস।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) ৫ (খ) ৬ (গ) ১ (ঘ) ৩ (ঙ) ২,
(চ) ৪

১১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মহাবলাধিকৃত মানে হ'ল সেনাধিনায়ক।

১২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ গুপ্ত প্রশাসনে বিভিন্ন উযসৰ পৰা ৰাজহ সংগ্রহ কৰিছিল। এনে উৎস দুটামান হ'ল ভূমি ৰাহজ, জৰিমনা, ব্যৱসায়িক শুল্ক ইত্যাদি। ৰাজহ সংগ্রহকাৰী বিষয়া সকলক যোগ্যতা আৰু সামর্থৰ ভিত্তিত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। এই নিযুক্তি জাতি - ধর্ম বিষয়ক কোনো বৈষম্য নাছিল। বিশেষ পৰিস্থিতি কিছুমানত গাঁওবোৰক ৰাজহ প্রদানৰ পৰা ৰেহাই দিয়া হৈছিল।

১৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ প্রথম কুমাৰ গুপ্ত ।

১৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ বৈবাহিক সম্পর্কৰ জৰিয়তে দ্বিতীয় চন্দৰগুপ্তই ৰাকাটকসকলৰ লগত বন্ধুত্বপূর্ণ সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল।

১৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ গুপ্ত শাসকসকলে বিষয়াৱর্গক ধন হিচাপে দৰমহা দিয়া নাছিল। তাৰ সলনি বিষয়া সকলে মাটি পাইছিল। মাটিৰ গৰাকী হোৱা বিষয়াবর্গই এসময়ত সামন্তবাদী চৰিত্রৰ গৰাকী হৈছিল।

১০.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ৫০ টামান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ শ্ৰীগুপ্ত কোন আছিল?

প্ৰশ্ন ২ঃ প্ৰভাৱতী গুপ্তৰ মাতৃৰ নাম কি আছিল ?

প্ৰশ্ন ৩ঃ বিষ্ণুদেৱ কোন আছিল ?

প্ৰশ্ন ৪ঃ গুপ্ত বংশৰ পতনৰ এটা কাৰণ উল্লেখ কৰক।

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰে ১৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ গুপ্ত বংশৰ উত্থান সম্পৰ্কে কি জানে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ সমুদ্ৰগুপ্তৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ নীতিৰ বিষয়ে এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত কেনেধৰণে উল্লেখ আছে?

প্ৰশ্ন ৩ঃ গুপ্ত সাম্ৰাজ্য নিৰ্মাণ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই কেনেধৰণৰ অৱদান আগবঢ়াইছিল।

প্ৰশ্ন ৪ঃ গুপ্ত প্ৰশাসনৰ অধীনত থকা প্ৰশাসনিক বিভাগবোৰৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰে ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)-

প্ৰশ্ন ১ঃ গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু সুদৃঢ়কৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া দুটা আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ গুপ্ত শাসকসকলৰ প্ৰশাসনিক ৱ্যৱস্থাটো ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***